

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO GEOGRAPHICO-HISTORICA
CURANT J. FÖGEL ET C. KOGUTOWICZ

TISZA ISTVÁN UTOLSÓ UTJA

(SARKOTIĆ ISTVÁN-BÁRÓ VEZÉREZREDES, BOSZNIA-
HERCEGOVINA UTOLSÓ TARTOMÁNYI FŐNÖKÉNEK NAPLÓJA)

IRTA

TONELLI SÁNDOR

TOMUS VII.
FASC. 2.

S Z E G E D, 1941

A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ÉS A RÓTHERMERE-ALAP TÁMOGATÁSÁVAL KIADJA
A M. KIR. FERENC JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM
BARÁTAINAK EGYESÜLETE

50379

Ami ebben a kis könyvben meg van írva, egyik kevésbé ismert fejezete az 1918 esztendei összeomlás történetének. Eddig nagyrészt ismeretlen adatok alapján vázolja Tisza István utolsó útjának történetét, mikor mint homo regius járta be a monarchia délszāv tartományait. Mindaz, amit a következı sorok tartalmaznak, az események elmondása, a szereplı emberek jellemzése, a naplószerı feljegyzések szıszerint közölt részletei, két évtized elıtt politika, izgalmas napi politika volt, de ma már elvesztette aktualitását, kikerült az összeütközı szenvedélyek tömkelegébıl és *történelem lett belıle*. Ez indokolja és teszi szükségessé a megírását.

Hogy az események keretét megadjam, röviden vázolom a világpolitikai helyzetet 1918 szeptember elején. Ebben az idıpontban már nagyon kritikusra fordult a központi hatalmak helyzete. Júniusban eldılt a piavei csata, az osztrák-magyar haderınek utolsó nagy offenzív erıfeszítése. A németek utolsó nagy támadása Franciaországban nemcsak megtorpant, hanem az amerikaiakkal is megerısödött szövetségesek július és augusztus folyamán ellentámadásba mentek át, melynek során a németek kénytelenek voltak visszavonulásukat az úgynevezett Hindenburg-vonalra megkezdeni. A végkezdétét jelzı nagy csapás azonban a központi hatalmakat mégsem Olasz- vagy Franciaországban, hanem a Balkánon érte. Talán szimbolikus jelentısége is volt, hogy a háború a Balkánról indult ki s pusztító tüze ott lobbant utolsót.

Hoffmann tábornok, aki a brest-litovski béke megkötése alkalmával tette a nevét emlékezetessé, azt írta az 1914-1918 évi nagy háborúról, hogy a központi hatalmak részérıl ez volt az *elmulasztott alkalmak háborúja*. A központi hatalmak csaknem az utolsó napig mindig gyıztek, de gyızelmeiket sohasem tudták teljesen kiaknázni és minden gyızelem után gyengébbek voltak, mint azelıtt. De az események ismeretének utólágos megvilágításában legnagyobb mulasztásuk talán az volt, hogy Szerbia megszállása alkalmával, Conrad

stratégiai elgondolása ellenére, elmulasztották az előnyomulást az Égei tengerig és lehetővé tették, hogy az antant Szalonikiban megvesse a lábát és adott időpontban onnan induljon meg a bulgár arcvonal felgöngyölésére.

A balkáni front politikai szempontból sem volt teljesen szilárd. Bulgária a monarchia és Németország oldalán avatkozott ugyan be a háborúba, de a bulgárokat mindig erős érzelmi kapcsolatok fűzték Oroszországhoz és a bulgár intelligenciának tekintélyes része csak húzódozva vette tudomásul az Oroszországnak szóló hadüzenetet. Az intelligencia tekintélyes részének szemében csak az mentette a szláv szolidaritás megtörését, hogy ezen a réven látszott lehetségesnek az évtizedes bulgár aspirációk célpontjának, Macedoniának megszerzése. Mikor 1917 tavaszán Németország és a monarchia hadiállapotba kerültek az Egyesült Államokkal is, a diplomáciai viszony az Egyesült Államok és Bulgária között nem szakadt meg s beállott az a politikailag lehetetlen helyzet, hogy a központi hatalmakkal háborút viselő Amerika követe Szófiában maradt. 1918 husvétján, mikor e sorok írója a közös hadügy-minisztérium megbízásából egy hivatalos küldetésben Szófiában járt, a tiszti kaszinóban találkozott az amerikai követtel. Ugyanakkor meglehetősen nyíltan beszéltek az is, hogy az amerikai követségen fonódnak azok a szálak, amelyek egyes bulgár körökből az antant államaihoz vezetnek.

Lehetséges, hogy ezek a körülmények játszottak szerepet a júniusi kormányválságban, melynek nyomán június 22-én az antanttal rokonszenvező Malinov kormány vette át az ügyek vezetését. Históriailag nincsen bizonyítva, de kizártnak nem lehet tekinteni, hogy ezek a körülmények a hadseregben is éreztették a hatásukat és nem pusztán katonai okok játszottak közre a bulgár arcvonalnak szeptember derekán történt áttörésénél. Ettől fogva délen az események rohamosan követték egymást. Szeptember 25-én Todoroff tábornok fegyverszünetet kötött az antant szalonikii hadseregének parancsnokságával és Bulgária megszűnt a központi hatalmak fegyvertársa lenni.

Az eresztékek a monarchia délszláv tartományaiban is erősen repedeztek. Még 1917 július 20-án a Korfuba menekült szerb kormány tagjai és az úgynevezett *délszláv komité* tagjai megkötötték a *korfui paktum* néven ismert deklarációt, amely kimondja az összes szerbek, horvátok és szlovének egyesülését s a három nemzet közös

országának megalkotását. A paktumot a szerb kormány nevében Pasics miniszterelnök, a délszláv komité nevében pedig Trumbics Ante dr., Zára városának külföldre menekült képviselője írta alá. Az a kétségbeejtő helyzet, melyben Szerbia volt a paktum aláírásának időpontjában, egyáltalán nem látszott igazolni a deklaráció nagyon is határozott kijelentéseit. Az idő azonban a paktum szerzőinek dolgozott. Bármennyire igyekezett is a cenzura megakadályozni, a paktum híre beszivárgott a délszláv tartományokba. Kétes értékű hűségnyilatkozatok mellett különösen Ausztriában egyre szaporodtak az olyan jelenségek, amelyek azt mutatták, hogy a délszláv kérdés erjedőben van. Augusztus 17-én a Reichsrat szláv képviselői Laibachban külön gyűlésre jöttek össze és a sokat emlegetett *laibachi deklaráció* kimondotta, hogy minden erővel külön nemzeti törekvéseik megvalósítására törekszenek. A Reichsrat délszláv képviselői nyíltan hangoztatták rokonszenvüket a határokon túl élő testvérek irányában. Boszniából és Horvátország szerblakta részeiből is aggasztó hírek érkeztek. Még a horvátok is, akik négy keserves esztendő megpróbáltatásaiban páratlan hűséggel és vitézséggel tartottak ki a monarchia mellett, ingadozni kezdtek. Különösen a fiatalabb nemzedék kezdett belesodródni a jugoszlávizmus áradatába s a jugoszláv gondolat diadalától várta nemzeti aspirációinak kiteljesedését. Az intéző körökben kezdett megérlelődni a meggyőződés, hogy a délszláv tartományokban sürgősen tenni kell valamit, ha ugyan már el nem késtek azzal, ami egyáltalán még megtehető.

Ekkor szánta rá magát Károly király, hogy Tisza Istvánt, homo regius minőségben tájékozódás és jelentéstétel végett leküldi a délszláv tartományokba. Tisza útja a szeptember 13-25 közötti tizenhárom napot ölelte fel. Ez a tizenhárom nap csak epizód, de végzetesen komor epizód gyanánt ágyazódott bele a fentebb vázolt nagy események medrébe.

Tisza 1917 május 24 óta, mikor Károly király lemondatta a miniszterelnökségről, csak közvetve vett részt a politikai életben, mert 1917 októbertől, mint ezredes és mint a nagyváradi 2. honvédhuszárezred parancsnoka, a bukovinai, majd az olasz harctéren teljesített katonai szolgálatot. Ott kapta meg Colmaggioreban szeptember 5-én a sürgőnyt, amely azonnali jelentkezésre rendelt fel Bécsbe. Parancsörtsíztje, Rózsavölgyi László dr., naplójában igen érdekesen, szinte meghatóan írja meg Tisza elutazásának körül-

ményeit. Sorait Hegedüs Loránt közli „*Két Andrássy és két Tisza*“ című könyvében.

Közvetlenül 1918 szeptemberében, mikor az alább elmondandó események lejátszódtak, Tisza útvjáról a nagyközönség alig tudott valamit. Az útról a sajtó nagyon keveset közölt, később pedig az összeomlás után megjelent közlemények nagyrészt elferdítve közölték a valóságot. Jellemző, hogy még szeptember 15-én a budapesti lapok csak annyit véltek tudni, hogy Tisza Budapestről Bécsbe utazott, utána pedig napokon keresztül találgatták, hogy Tisza hol lehet. Szarajevói tartózkodásáról később is mindössze annyi jelent meg a lapokban, hogy 20-án, pénteken délután 4 órakor érkezett oda Nádasdy alezredes és Vukovich sorhajókapitány társaságában és mint Sarkotić vezérezredes vendége a konakban szállt meg és 21-én tárgyalást folytatott Letica metropolitával és a bosnyák politikai élet több vezetőjével. A tájékozatlanságot mutatja, hogy a hiradás személyi része sem felelt meg teljesen a valóságnak, mert Vukovich sorhajókapitány Horthy Miklós flottaparancsnok utasítására csak Zárától Cattaróig kísérte Tiszát és ott elvált tőle. Később szájról-szájra adogatva az a hír terjedt el, hogy a szarajevói „*politikai vezetők*“ fogadása alkalmával Tisza állítólag súlyos tapintatlanságot követett el, mint ezredes lovagló ostorral a kezében fogadta őket, leckéztető hangon beszélt velük, mire ezek hátat fordítottak neki s az uralkodó képviselőjében megjelent homo regiust egyszerűen otthagyták.

Mindez természetesen ebben a formában nem volt igaz. Aki meg akarja ismerni Tisza egész útjának és a hirhedt szarajevói jelenetnek a hiteles történetét, olvassa el utitársának, Nádasdy Béla ezredesnek „*Az utolsó kísérlet*“ című izgatón érdekes könyvét. Nádasdy Béla 1918 őszén mint vezérkari alezredes a zágrábi VI. horvát-szlavon honvédkerület vezérkari főnöke és a tizenhárom napos úton Tisza István beosztott kísérője volt. Erre predesztinálta őt a horvát-szerb nyelv és a délszláv probléma teljes ismerete. Az út egész ideje alatt, úgyszólván éjjel-nappal együtt volt Tiszával, könyve lelkiismeretes aprólékossággal részletes és összes adataiban megbízható története az utolsó kísérlet kísérteties útjának.

Mariagrün, 1927 augusztus. Azt kérdezhetné valaki, hogyha Tisza útjának a története ennyire pontosan meg van írva, mi célja van az én írásomnak és mi jogosít fel engem arra, hogy én is

némi adalékokkal szolgáljak Tisza István utolsó útjának történetéhez. A jogcímet egy véletlen adta meg s az adatokat ez a véletlen juttatta kezembe.

1927 augusztus hónapját a mariagrüni szanatóriumban töltöttem. A gráci Rosenhügel lejtőjén épült szanatóriumnak igen érdekes vendégei voltak ebben az esztendőben. Közöttük volt Leva admirális, aki a világháborúban a *Novara* egyik testvérhajójának volt a parancsnoka, egy angol admirális, aki a háború idején a maltai flottánál szolgált és a mieinkkel több ízben találkozott az otrantoi szorosban, Kriston Endre egri felszentelt püspök és néhai Sarkotić István báró vezérezredes, Bosznia-Hercegovina utolsó tartományi főnöke és az ott állomásozó haderők főparancsnoka. A két admirális, a két néhai ellenfél vitákat rendezett különböző tengerészeti kérdésekről és vigyázott egymás egészségére, hogy diétahibákat ne kövessenek el. Leva admirális néha lejárt a Hilmteich partjára, ahol a vakációzó gráci kisdíákok csónakáztak és hazajövet mélabúsan jegyezte meg:

— Ma délután megint megnéztem, ami az osztrák hadiflottából megmaradt.

Sarkotić vezérezredes hosszú sétákat tett a hegyek közé és ha valaki elkísérte, részleteket mesélt háborús élményeiből. A sétákon kívül, melyeknek gyakran voltam részese, engem közel hozott Sarkotić vezérezredeshez az is, hogy fiatalabb éveimben több ízben beutaztam majd egész Horvátországot és Bosznia-Hercegovinát, még a háború előtt a kettős tiroli császár vadászoktól a zágrábi harmincegyes vadászokhoz helyeztek át és egy horvát zászlóaljjal kerültem ki az északi frontra, a háború harmadik esztendejében a közös hadügyminisztérium megbízásából bejártam az egész megszállott Szerbiát, kissé törtem a szerb-horvát nyelvet, nagy számmal voltak horvát barátaim és mindenesetre a magyar közönség zöménél jobban be voltam avatva a délszláv kérdés rejtelmeibe. Azt sem tagadom, hogy a horvát kérdés kezelése tekintetében más volt a véleményem, mint a magyar politikusok legtöbbszörének, akik a pesti gótikus ház szönyeges folyosóiról ismerték a Dráván túli világot. A világháború után természetesen az ilyen magánvélemények elvesztették jelentőségüket és legfeljebb arra voltak jók, hogy a felületesnél szorosabb kapcsolatot teremtsenek egy magyar publicista és egy horvát nemzetiségű öreg generális között.

Két vagy három hete tarthatott már ez az ismeretség, mikor Kriston püspök arról értesítette a szanatórium magyar vendégeit, hogy Szent István napján misét mond a mariagrüni kis erdei kápolnában. Reggelinél megemlítettem Sarkotícának, hogy részemről a délelőtti séta elmarad, mert elmegyek Kriston püspök Szent István napi miséjére. Külföldön az ilyen alkalmakon való részvétel politikai és nemzeti kötelesség. Az öreg úr rám nézett:

— Bosznia kormányzója magyar zászlósúr. A misén nekem is ott a helyem.

Felsietett a szobájába, a kényelmes nyári civilt egyenruhával cserélte fel s velünk együtt vett részt az első magyar király emlékeztetének szentelt egyházi ünnepen.

A következő napok során sokat beszéltünk politikáról. Sarkotíc hol egyik, hol másik részletét mondotta el a délszláv kérdés megoldására irányuló utolsó kísérleteknek. Így kerültek szóba Tisza Istvánnal való kapcsolatai és Tisza István utolsó útja 1918 szeptemberében.

A beszélgetésekről feljegyzéseket készítettem és megmondtam Sarkotícának, hogy a magyar-délszláv kérdés szempontjából érdekesebb részeket publikálni szándékozom. Épen ezért a mariagrüni tartózkodás után vele később is állandó összeköttetésben maradtam, a következő évek során Bécsben több ízben felkerestem s a mariagrüni feljegyzéseket további érintkezés és levélváltás során igyekeztem kiegészíteni és teljessé tenni. Egyik bécsi látogatásom alkalmával Sarkotíc megemlítette, hogy épen a legkritikusabb időben, 1918 júniustól az összeomlásig az eseményekről naplószerű feljegyzéseket vezetett; a kormányzáság egyik gyorsírni tudó tisztviselőjének lediktálta azt, amit megőrzésre érdemesnek tartott. A szó szoros értelmében ezeket a feljegyzéseket naplónak nevezni nem lehet, mert bár a napok dátumszerűen következnek egymásután, előfordult, hogy néha, — például, ha hivatalos úton volt, vagy ha az események nagyon összetorlódtak és időt nem engedtek, — két-három napot diktált le egyfolytában. Mindenesetre kétségtelen azonban, hogy a sorok az események friss behatása alatt íródtak és feltétlen történelmi hitelességre tarthatnak számot. Ezt annál inkább meg lehet állapítani, mert Sarkotíc a naplóhoz csatolta a legfontosabb dokumentumokat, előterjesztéseket, az uralkodóhoz, a hadügyminiszterhez, a katonai kabinetirodához és más fórumokhoz intézett jelentéseket is.

A naplót már bécsi tartózkodásának idején Sarkotić három példányban lemásoltatta. Az egyik példányt 1934-ben, néhány nappal a marseillei királygyilkosság után nekem adta át megőrzésre, azzal a kifejezett felhatalmazással, hogy a halála után azt hozhatom belőle nyilvánosságra, amit jónak látok. A naplónak ezt a példányát hitelesítésül aláírásával is ellátta. Az aláírás 1934 augusztus 31-ről van keltezve. Ez a napló, a hozzácsatolt okmányok, Sarkotić levelei, továbbá az egyes részletkérdésekre vonatkozóan Sarkotić előadása alapján készült saját feljegyzéseim a forrásai ennek a memoárszerű kis munkának.

Az ok, amiért Sarkotić ragaszkodott hozzá, hogy naplója csak halála után kerüljön nyilvánosságra, könnyen érthető. Emberekről, élő emberekről, kortársakról van benne szó, ezek cselekedeteivel és cselekedeteik bírálatával, sokszor nem épen hízelgő bírálatával tarkítva. Vannak benne teljesen bizalmas jellegű feljegyzések is, például négyszem között lefolyt beszélgetések Wekerlével, Hussarek osztrák miniszterelnökkel és Tisza Istvánnal. De épen ebből a szempontból Sarkotić naplója igen érdekesen egészíti ki Nádasdynak fentebb említett könyvét, amely pontosan beszámol Tisza István utolsó útjáról, de több helyütt csak annak megemlékezésével kénytelen megelégedni, hogy Tisza és Sarkotić hosszabb megbeszélést folytattak, melynek lefolyása azonban előtte ismeretlen. Ezek a felsorolt szempontok indítottak arra, hogy éljek a nekem adott felhatalmazással és Sarkotićnak 1939 októberében bekövetkezett halála után naplójának magyar vonatkozású részeit, természetesen megfelelően kiegészítve és némi magyarázattal ellátva a nyilvánosság elé bocsássam.

Az összeállítás technikájára vonatkozóan csak két nagyon rövid megjegyzésre szorítkozom. Az egyik az, — amiről egyébként az olvasó maga is meggyőződhetik, — hogy Sarkotić határozott írói tehetség volt, aki nem unalmas, bürokratikus vagy katonai feljegyzéseket készített, hanem elevenen, szemléltetően, sőt sokszor a jellegzetes mondásoknak párbeszédszerű beiktatásával vetette papírra naplóját. Épen ezért naplójának legnagyobb részét szó szerinti szövegezésben használtam fel. Magától értetődőleg közléseimben a naplónak csak a magyar vonatkozású részeire szorítkoztam és elhagytam belőle az olyan családi vonatkozású részleteket, személyi ügyeket, amelyeknek a történet folytonosságához nincsen közük. Más oldalról természetesen a Sarkotić-féle feljegyzéseket

kiegészítettem egyes olyan adatokkal, amelyek előtte maguktól értetődőknek tűnhettek fel, de amelyek az olvasóra nézve, aki két évtizednél nagyobb időköz után olvassa ezeknek a szomorú napoknak a történetét, a kép teljessé tétele szempontjából nem lehetnek közömbösek.

A másik megjegyzésem tisztán technikai természetű s arra vonatkozik, hogy azokat a részeket, amelyeket szó szerint vettem át Sarkotić naplójából, az általam írott részekről eltérően szedtettem. Ennyit szükségesnek láttam előrebocsátani.

A határőrvidék és a grenzerek. A darabokra széthullott régi monarchiának egyik legkülönösebb alakulása volt a határőrvidék. Nagyjából egy hosszú sáv az Adriai tenger partjától Erdély keleti csücskéig, teljesen katonai igazgatás és katonai törvénykezés alatt. Közjog és alkotmány ellenére egy külön ország, amelyben az emberek nem városokban és falvakban, hanem ezredekben és századokban éltek és amelyben férfiember akármilyen mesterséget a katonáskodáson kívül csak mellékfoglalkozásként űzhetett. Aki tanulni akart, annak legfeljebb azt engedték meg, hogy pap legyen belőle. Eredetileg ezt a határőrvidéket védő kordonnak szánták a török ellen, a török veszedelem elmúltával pedig egyik legfontosabb katonai rezervoárja lett a császári háznak és egyuttal nagyon fontos politikai instrumentum a bécsi kormány kezében.

Ez a határőrvidék teljesen elkatonásodott formájában hosszú, majd háromszáz esztendősz fejlődésnek volt a terméke. A Ferdinándok közül az első megvetette az alapjait, a második száz esztendővel később kiadta a határőrvidék számára az úgynevezett *Verfassungstatutot* és ismét száz esztendővel később 1737-ben a Hofkriegsrat kiadta azt a *Regulamentet*, amely a határőrvidéket miliciából rendes katonasággá szervezte át és megteremtette azt az ezredbeosztást, amely némi változtatásokkal a határőrvidéknek 1871-ben történt polgárosításáig fennállott. A Regulament megjelenése óta a határőrvidéki közigazgatás tetején állott a négy generalátus, közvetlenül a Hofkriegsratnak alárendelve, ezek alatt voltak az ezredparancsnokságok, amelyek a megyéknek, még alább a zászlóaljok és századok, amelyek a járásoknak és politikai községeknek feleltek meg.

Ez volt a külső keret és ebben a keretben minden a katonai szempontoknak volt alárendelve. Az ezredes, őrnagy és kapitány nemcsak katonai vonatkozásban, hanem politikai, bírói, gazdasági

és kulturális tekintetben is kizárólagos hatósága volt a határőrvidék lakosságának. Minden fegyverfogható ember állandó katonai szolgálatra volt kötelezve és a határőrvidéken csak katonai szolgálatot teljesítő ember lehetett birtokos. Kereskedő és mesterember csak kivételesen telepedhetett meg a határőrvidék területén. Az áru-szükségletet nagyjából ellátták a katonai raktárak, az ipari szükségletet pedig a katonai *professzionisták*. Az egyes ember, helyesebben katona csak művelésre kapta a földet, a tulajdonjog a *házközösséget*, az úgynevezett *törzscsaládot* illette meg. A határőrvidék így több volt pusztá közigazgatási formánál és statisztikai adatoknál, a határőrvidék az életnek egy egészen különleges formáját jelentette, amely még a polgárosítás után is jó ideig fenntartotta magát és jóformán csak a világháború kitörése előtt szűnt meg teljesen.

Ez az igazi határőrvidéki élet nem terjedt ki azonban arra az egész területre, amelyet közigazgatásilag határőrvidék néven ismertek. Igazán csak Horvát-Szlavonországban volt otthon, ahol az egész szervezet kezdetét vette, legtovább fenntartotta magát és legjobban rányomta bélyegét a lakosság egész társadalmi berendezésére, érzés- és gondolatvilágára. A *grenzer*, mint típus, ezeken a vidékeken, főleg a Likában, Modrusban és a Száva mentén volt otthon. Ez a terület szolgáltatta majd három évszázadon át a császári hadsereg katonaanyagának nagy részét, Wallenstein *kro-báijait*, Trenk pandurjait, a szerezsanokat és Jelacsics hadseregét, amellyel 1848 derekán elindult a fiatal magyar szabadság eltiprására. Talán az osztrák-németeket kivéve, a régi monarchiának egy néptörzse sem volt a hadsereg tisztikarában olyan erősen képviselve, mint a határőrvidék, ahol a katonai mesterség úgyszólván apáról fiúra szállt.

Kissé nehéz ma elképzelni az életet egy olyan világban, ahol mindenki katona, ahol az asszonyok is az őrmester jurisdikciója alá tartoznak, ahol a kapitány interpretálja a törvényt, a számvevő hadnagy viszi toronyiránt a közigazgatást és ahol tanítók helyett kiszolgált altisztek tanítanak az iskolákban. A jobbak számára vannak az *ezredgyermek nevelőházai*, az egészen kiváló és tisztí gyermekek számára pedig a kadétiskolák. Az ezredes elképzelhetetlenül nagy úr, a tábornok pedig, — nos, arra már nincs is fogalom, amely hatalmát és tekintélyét ki tudná fejezni.

A nevelési viszonyok, az életmód és a környezet tették, hogy ezek a határőrvidéki tisztek, sőt még az altisztek is, egészen külön-

leges típusai voltak a régi ármádiának. A legtöbbjük odalent született, odalent nevelkedett és hacsak háború nem volt, nem nagyon került ki Ogulinból, Karlovacról, Petrinjából és a többi kis délszláv garnizonból. Gyerekkoruktól fogva a német nyelvet használták, mert az volt a hadsereg és a határőrvidéki közigazgatás hivatalos nyelve, de ez a nyelv a szájukban szlávosan vontatottá és éneklővé vált. Ahány grenzer volt, azt német kiejtéséről mind meg lehetett ismerni. Egyenruházott volt nemcsak a külső megjelenésük, hanem a lelkük és a gondolkozásuk is. Majdnem mind jó katona volt, de a katonai szolgálaton kívül más iránt nem is volt érzékük. A mesterségükre büszkék voltak, a császár eltartotta őket s a vagyon-szerzés vágya is rendszerint idegen volt előttük. Műveltséget és a legszűkebb körzeten túlterjedő általános tudást a határzónák körében keresni természetesen nem lehetett. A határőrvidéki tiszteknél talán nem is volt adoma, ha azt mondták róluk, hogy iskolai képzettségük a kadétiskola Karlovácon és a katonai úszóiskola ugyanott.

Sarkotić István báró. Ebből a határőrvidéki környezetből emelkedett ki lovcseni Sarkotić István báró vezérezredes, a régi monarchia legnagyobb katonai és polgári méltóságainak egyike. Szántásándékkal használom a *kiemelkedett* kifejezést, mert Sarkotić báró származására nézve határőrvidéki volt ugyan, aki fenntartotta népi és érzelmi közösségét fajtájával, büszke volt horvát voltára, de ment volt a határőrvidéki tisztek modorosságaitól és az átlagos katonai színvonalat messze meghaladó általános műveltséggel és ismeretekkel rendelkezett.

Sarkotić családja tulajdonképpen Hercegovinából származott és a XVII. század elején a törökök elől menekült Likába. Elődei ott a grenzer családok életét éltek, melynek lényegét a katonászkodás és a császár szolgálata alkotta. A likai családi házból a fiatal Sarkotić St. Pöltenbe került katonai kiképzésre, majd a wienernerustadti katonai akadémiára, ahonnét 1882-ben nevezték ki hadnagynak a sárgahajtókás 16. horvátországi gyalogezredhez. Rögtön kinevezése után ezredével együtt Dalmácia déli részébe és Hercegovinába vezényelték az ugynevezett *krivosijeji lázadás* leverésére. Főhadnagy korában elvégezte a hadiiskolát és ettől fogva szolgálatának legnagyobb részét a vezérkar kötelékében teljesítette. Mint ezredes, a kilencszázas évek elején a nagyszebeni hadtesthez került vezérkari főnöknek; 1907-ben lett vezérőrnagy és 1911-ben

altábornagy. A világháború legelején a zágrábi 42. horvát honvéd hadosztálynak volt a parancsnoka, amely résztvett a drinai átkelés kierőszakolásában és Potiorek szomorú emlékezetű szerbiai offenzívájában.

Potiorek bukása után a király őt nevezte ki Bosznia-Hercegovina tartományi főnökévé és az ottani haderők főparancsnokává. Ebben a minőségében első fegyverténye volt a Bosznia déli részében, Visegrád irányában betört szerbek visszaverése, akik a keleti vasút mentén Szarajevót már majdnem húsz kilométerre közelítették meg. 1916 legelején a tenger felől ő vezette a Montenegró elleni támadást, melynek befejezése után a király vezéreztessé nevezte ki és a *magyar báróságot* adományozta neki *lovcseni előnévvel*. Az összeomlás után a szerbek letartóztatták és egyideig fogoly volt Zágrábban. Az összeomlás után Bécsben telepedett meg és feje volt annak a kis horvát kolóniának, amely nem tudott, vagy nem akart a szerb vezetés alá kerülni jugoszláv államban elhelyezkedni. Ezekben az években igen sok cikke jelent meg főleg a délszláv kérdéstről külföldi lapokban és folyóiratokban.

Politikai meggyőződését illetően Sarkotić meggyőződéses híve volt a horvát nemzeti öncélúságnak, de úgy vélte, hogy ez az öncélúság csak a Habsburgok dinasztiája alatt érheti meg a kiteljesedését. Eltérően azonban a legutolsó évtizedek horvát politikusainak többségétől, szilárd meggyőződése volt az is, hogy *Magyarország és Horvátország egymásra vannak utalva* és évszázadok történelmi kapcsolatainak tanulságait a jövőben sem tagadhatják meg. Ennek az egymásrataltságnak a tudata oly erősen élt benne, hogy írásaiban többször előfordul az a jellemző mondas, hogy *finis Croatiae egyúttal finis Hungariae és viszont*. Sajnálta azokat a valóságos, mesterséges és mondvacsinált ellentéteket, amelyek a magyar-horvát jóviszonyt a múlt század harmincas éveitől kezdve elmérgeztették. Tisza Istvántól mélyreható felfogásbeli ellentétek választották el, de személye iránt a legnagyobb tisztelettel viseltetett és nemcsak Magyarország, hanem a központi hatalmak legerősebb politikai egyéniségének tartotta. Innét erednek az állandó kísérletei, hogy Tiszát a délszláv tartományok meglátogatására rábírja és őt a saját politikai felfogásának megnyerje. Jellemző és szerénységében szinte megható egy elejtett mondas, mikor sajnálkozását fejezi ki, hogy nem sikerült Tiszát Stadler szarajevói érsekkel összehozni; talán az utóbbinak sikerült volna Tiszát meggyőzni olyan igazságokról,

melyekre az ő fogyatékos ékesszólása elégtelennek bizonyult. Azt viszont meg lehet érteni, hogy minden tisztelet és megbecsülés mellett is több ízben keserűen kifakad Tisza ellen, mikor hiába igyekszik őt a délszláv kérdés sorsdöntő jelentőségéről meggyőzni, mikor éveken keresztül Tisza elhárítja magától a meghívásokat, hogy lemenjen Horvátországba és Boszniába a délszláv kérdésnek a helyszínen való megismerésére és mikor az utolsó órában is hiába igyekszik őt a *magyar-horvát politikai elgondolásnak* megnyerni.

A magyar-horvát sorsközösség. Mi volt ez a magyar-horvát politikai elgondolás Sarkotić szerint? A lényege már adva van a fentebb elmondottakban. A magyar és horvát nemzetnek egész politikai léte a nyugati civilizációhoz és kultúrához való tartozandóságra van felépítve. Mindkét nép történetéből majd félezer esztendő a nyugati kereszténység és civilizáció védelmében vívott küzdelmek töltenek ki. Évszázadokon keresztül nemcsak a magyar és horvát történelem fonódott össze elválaszthatatlanul, hanem különösen a Dunántúl és Horvátország nemessége között a családi kapcsolatoknak száz meg száz szála is szövődött. A Zrinyiek, Frangepánok, Draskóczyak, Pejacevichék, Erdődyek ennek az érzésben és gondolkodásban való összeolvadásnak a legszebb példái. Sajnos, ennek a politikai és nemzeti egymásrautaltságnak a tudata a tizenkilencedik század első felében erősen megrendült. A nemzeti eszme előtérbe nyomulása és kizárólagosságának hirdetése szembeállította egymással a magyarság és horvátság felső rétegeit. A feszültség ellenségeskedésig fokozódott és 1848-ban nyílt fegyveres összecsapás formájában robbant ki. Húsz esztendővel később Deák a *fehér lappal* kísérletet tett a horvátok megbékítésére, de a bizalmatlanság, amely a harmincas és negyvenes évek eseményei nyomán keletkezett, tartósan megmérgezte a magyar-horvát viszonyt. A horvátok az egymást követő magyar kormányoknak minden Horvátországot érintő cselekedetében a nemzetiségük elleni támadást gyanítottak, állandóan sérelmeiket panaszolták, folyton hangoztatták, hogy Magyarország pénzügyileg megrövidíti őket s a magyarsággal szemben igen sok esetben azoknál az osztrák katonai köröknél kerestek támogatást, amelyek nem tudtak belenyugodni az 1867-ben teremtett helyzetbe és a nemzetiségekre támaszkodva szerették volna a kiegyezést és a magyar állami önállóságot visszacsinálni. A régi

társadalmi és kulturális kapcsolatok a kiegyezés utáni évtizedekben nemhogy helyreálltak volna, hanem egyre jobban szakadoztak, az ellentéteket a kölcsönös egymást nem ismerés még jobban fokozta. A horvátok a magyarokban elnyomókat, ezek pedig a horvátokban ellenségeket láttak, akik Szent István koronája állami egységének megbontására törekszenek.

Az utólagos bölcsesség megvilágításában fenntartás nélkül el lehet ismerni, hogy az apró tűszúrások politikája nem volt alkalmas a megértés légkörének megteremtésére. Magyar felírások erőszakolása az államvasutakon és az erdőhivatalokon, kizárólag magyar jelzésű dohányjövédéki gyártmányok forgalombahozatala, csak magyarul tudó tisztviselők alkalmazása egyes „közös” hivatalokban egyik oldalon, viszont a magyarellenességek tüntetések megrendezése és a sorozatosan visszatérő zászlószagztatások és elégetések másik oldalon, bizonyára nem voltak alkalmasak a jó viszony és a megértés légkörének megteremtésére.

A lényeg mégsem ezeken a többé-kevésbé ritkán, vagy sűrűn visszatérő jelenségeken múlt. A rákfenéje a magyar-horvát politikának a háborút megelőző évtizedekben az volt, hogy sem magyar, sem horvát részről nem történt kísérlet a magyar-horvát kérdésnek becsületes, nyílt, átfogó jellegű letárgyalására és rendezésére. Sarkotić meglátásában ez volt a legnagyobb bűn és hiba s ennek tulajdonította, hogy a világháborút megelőző évtizedekben a horvát kérdésen túlmenően a délszláv kérdés a monarchiát és a monarchián belül Magyarországot veszélyeztető irányba fejlődhetett.

Hogy milyen irányban fejlődtek ezek a jelenségek a háború alatt, arra már ennek a kis könyvnek bevezető soraiban rámutattunk. Sarkotić, aki mint Bosznia-Hercegovina kormányzója mindenkinél jobban látta a monarchia szempontjából veszélyes irányzat elhatalmasodását, sőt a horvátság fiatalabb rétegeinek ebbe az irányba való elhajlását, érezte és nem szűnt meg hangoztatni, hogy itt tenni kell, még pedig sürgősen tenni kell valamit; mert minden elmulasztott perc csak ront a helyzeten. Attól a pillanattól kezdve, hogy Bosznia-Hercegovina kormányzói székét elfoglalta, a döntésre illetékes kormányférfiak figyelmét állandóan a délszláv kérdésre irányította és a közös pénzügyminiszterhez, mint Bosznia-Hercegovina kormányzati főhatóságához és a két állam miniszterelnökeihez intézett tervezetekben, memorandumokban igyekezett a délszláv kérdés megoldásának alapjait megteremtteni.

Sarkotić, aki el volt telve a magyar-horvát sorsközösség gondolatától, a délszláv kérdést úgy szerette volna megoldani, hogy *Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát Horvátországgal Szent István koronája alatt egyesíti* s a magyarok és horvátok közötti őszinte béke megteremtése révén a horvátokat teszi meg délen az új államrend megbízható támaszaivá. A keresztülvitel módozataira vonatkozóan különböző tervek merülhettek fel. Sarkotićnak utolsó, kompromisszumos jellegű tervét, amely Tisza István déli útja alkalmával a napirenden szerepelt, Nádasdy Béla idézett könyvének 177 oldalán tömör és egészen pontos összefoglalásban ismerteti. Épen azért leghelyesebbnek látom, ha ezeket a sorait minden változtatás nélkül idézem:

„A társországoknak Magyarországgal szemben fennállott közjogi viszonyának megváltoztatása nélkül a közjogilag 1797, illetve 1815 óta Ausztriához tartozó Dalmácia Horvát-Szlavonországgal az u. n. „háromgy“ királyságba — „Horvát-Szlavon-Dalmát királyságba“ — volna egyesítendő. Dalmácia az egyesítés révén így önműködőleg kerülne a magyar szent korona felsősége alá. Dalmáciának Szent István koronája országai közé való besorolásával egyidejűleg Bosznia-Hercegovinának Horvát-Szlavon-Dalmátországgal való virtuális egyesítése volna kimondandó; azonban anélkül, hogy a végrehajtás időpontja tekintetében kötelezettség vállaltatnék. A virtuális egyesítés révén Bosznia-Hercegovina ugyancsak mint a társországok egyike jutna Szent István koronájának fennhatósága alá és az épen „csak virtuális egyesítés következtében Magyarország közvetlen“ igazgatása alá kerülne.

Sarkotić báró véleménye szerint nemzeti törekvéseiknek a távolban való biztosítása révén a horvátság túlnyomó zöme megnyugtatható lenne s a jövőben realizálható horvát egység megvalósításának perspektívája elvonná őket a délszláv áramlattól. Másrészt a boszniai moszlimok és szerbek feje felett állandóan ott lebegne a Horvátországhoz való tényleges és végleges csatlolás Damokles kardja s ez őket intranszigenz politikai kalandoktól visszatartaná, végül, hogy a nemzetiségi elvnek ily módon való elismerése (a horvátok számára) az antant tábor agitációjának eredményét bizonyos fokig ellensúlyozná. A virtuális egyesítéssel szemben magyar oldalról felhozott aggodalmakat Sarkotić báró olyképen ítélte meg, hogy Horvát-Szlavonország megfelelő hivatalnoki és egyéb közigazgatási erőforrások híján még hosszú ideig nem lesz

képes Bosznia-Hercegovina közigazgatását átvenni. Azonfelül véleménye szerint az aggodalmak a törvény szövegezése révén eloszlatathatók. Javaslatainak mielőbbi életbeléptetése által a Délen jelenleg (1918) uralkodó veszedelmek elé remélt gátat emelni.“

Nyomatékosan ki kell emelni, hogy a Nádasdy által közölt javaslat, amelynek hitelességét Sarkotić előttem teljes mértékben igazolta, minden tekintetben a kompromisszum jellegét viseli magán. Sarkotić a Bosznia-Hercegovina kormányzói székében töltött három és fél esztendő után azért választotta kénytelen-kelletlen a nehézkes és sok tekintetben kifogásolható kompromisszumos formát, mert az illetékes körökkel folytatott többszöri tárgyalásai meggyőzték arról, hogy annak az eredeti elgondolásnak, amelyet igazi *magyar-horvát megoldásnak* tekintett, nem tud érvényt szerezni. A horvát megoldás állandó hangoztatása mellett szilárd meggyőződése volt ellenben az is, hogy minden olyan kísérlet, hogy a monarchia szerbjei a határokon belül találják meg politikai aspirációik kielégítését, hiábavaló, mert ők már a Belgrád körül kifejeződő nemzeti egység búvőkörében élnek. Ezzel szemben a horvátok, ha politikai és közigazgatási szétagoltóságuk (Horvátország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina) megszűnik s ha vezető szerepre jutnak saját országukban, nemzetileg ki lesznek elégítve és körükben minden kifelé húzó agitáció elveszti a talaját. Azzal ugyanis teljesen tisztában kell lenni, hogy egy belgrádi vezetés alatt álló jugoszláv állam irányzata csak szerb és ortodox lehet.

Ferenc József, Tisza és Sarkotić. Sarkotić vezérezredes pályafutásának politikai jellegű része pontosan 1914 karácsony napján kezdődik. Ezen a napon jelent meg Schönbrunnban Ferenc József előtt, hogy Bosznia-Hercegovina tartományi főnökévé és parancsnokló tábornokává történt kinevezését megköszönje. Az öreg uralkodó e kihallgatáson terelte első ízben a beszédet a délszláv kérdésre és Sarkotićnak először nyílt alkalmá, hogy felfogását legmagasabb helyen kifejtse. Ferenc Józsefnek uralkodási rendszeréhez tartozott, hogy minisztereit is csak a legszigorúbban reszortjukhoz tartozó kérdésekről engedte beszélni, a politikai vonatkozású kérdések előterjesztése a közös külügyminiszternek és a két miniszterelnöknek volt fenntartva. Bosznia tartományi főnökének minőségében Sarkotić *illetékes* lett, hogy a délszláv kérdéssel nyilatkozzék; a kihallgatások alkalmával maga az öreg uralkodó

az, aki erre felhívja őt. Ezeket a kihallgatásokat Sarkotić 1931-ben „*Meine letzten Audienzen beim Kaiser. Die südslawische Frage*” című visszaemlékezésében írta meg.*) Ekkor kezdődnek politikai jellegű összeköttetései Tisza Istvánnal is. Ezeket az összeköttetéseket, amelyek mintegy előzményei a végzetes útnak, Sarkotić az alábbiakban mondja el. Szükségesnek látom ezeknek a soroknak szó szerinti szövegben való közlését, mert maradéktalanul adják vissza írójuknak a délszláv kérdésről alkotott felfogását. Sarkotić szóbeli közlése alapján csak egy helyütt láttam indokoltnak jellegzetesség okából írásának néhány sorral való kiegészítését.

„Bosznia és Hercegovina parancsnokló tábornokává és tartományi főnökévé történt kinevezésem szolgáltatott okot arra, hogy 1914 karácsony napján Schönbrunnban megjelenjek. Potiorek tábornagyot visszahívták állásáról, Jenő főherceg mint utóda indulóban volt Bécsből a délkeleti hadszíntérre. Mindjárt a kihallgatás elején a császár valósággal mentegőtődzött előttem, hogy nem nevezhetett ki a főherceg vezérkari főnökévé. A főherceg mint hosszú éveken át volt munkatársát, engem szeretett volna maga mellé, a császár is tudta, hogy nekem is ez lett volna a leghőbb óhajításom. Erre az állásra azonban rajtam kívül még három tábornokot is javaslatba hoztak, míg arra az állásra, amelyet most velem töltöttek be, engem jeleztek egyedül alkalmasnak. Így a választása rám esett. Mindazonáltal jelentkezzem a főhercegnél és legyek segítségére vezérkari főnökének kiválasztásánál. E bevezető szavak után a császár körvonala az új feladatokat:

— Önnek az lesz a kötelessége, hogy a háborúban nekem Bosznia és Hercegovina birtokát garantálja és az ottani némileg kuszált viszonyokban rendet teremtsen.

Ezután felszólított, hogy általánosságban a szerb kérdésre és különlegesen a reám bízott feladatra vonatkozó nézeteimet előadjam.

Avégből, hogy császárt nézeteimről tájékoztassam, hosszabb történelmi fejtegetésre ellett magamat rászánom. Előadtam, hogy a monarchiában lakó szerbek még néhány évtized előtt hazafias, a dinasztia irányában hűséges nép voltak. A szerb királyság fellendülése óta azonban onnét, — kezdetben Délmagyarországon, főleg Ujvidékről kiindulva, — megkezdődött az irredentisztikus propaganda, amelynek hul-

*) Megjelent az „*Erinnerungen an Franz Joseph I., Kaiser von Österreich, Apostolischer König von Ungarn*” című gyűjteményes munkában. Herausgegeben von Edward Ritter von Steinitz. Verlag für Kulturpolitik. Berlin. MCMXXXI.

lámái átcsaptak Horvátországra és Boszniára is. Az 1878 év, Bosznia okkupációja, szálka lett a szerbek szemében. Amíg Milán uralkodott...

Itt a császár félbeszakított és helyesbítette a szavamat:

— Milán király...

...egyszóval, míg Milán király uralkodott, a propaganda viszonylag gyenge volt. Közben Horvátországban, az okos szerb és rövidlátó magyar politika következtében a horvát történelemnek egy sötét fejezete játszódott le. Khuen gróf a szerbeket Horvátországon belül külön nemzetnek fedezte fel, minden irányban támogatta és nagyra növelte őket. A szerbek alkották a gárdáját, melynek segítségével a horvátokat, de különösen a horvát intelligenciát elnyomta. A Khuen korszak következményeit most érezzük. Később megkísérelték ugyan, hogy a szerbeket kissé visszaszorítsák s a horvát-szlavon-dalmát királyság kormányának élére egymásután horvát irányzatú bánokat állítottak. Ez arra vezetett, hogy a két nép — kifáradva az egymás elleni küzdelemben és Belgrádból nagyon ügyesen inspirálva, — koalícióra lépett, melyben a szerbek ragadták magukhoz a vezető szerepet. Ezek nagyon jól értették, hogy mindenekfelett jó szerbek maradjanak, de Budapesten a jó magyart, Zágrábban pedig a jó horvát játsszák. Politikai fölényük nyilvánvaló. Az egymást követő kormányok vakok voltak a bekövetkező eseményekkel szemben, még akkor is, mikor a Karagyorgyevics ház akciója egyenesen a monarchia ellen fordult.

Kiemeltem, hogy mostani magyar miniszterelnök, Tisza gróf szabadabban, de nem teljesen helyesen ítéli meg a helyzetet. Nem veszi észre, hogy nem ő irányítja a szerbeket, hanem ezek irányítják őt. Szerbek a bizalmi emberei és szerbek a legjobb barátai. Lehet, hogy a magyarországi választások miatt van rájuk szüksége. A szerb intelligencia hangulata súlyos aggodalmakra ad okot, a szerbeknek kilencven százaléka már a másik táborban van. Mindazonáltal mikor Tisza Skerlecz bánt Zágrábban meglátogatta, a szerbek magatartása őt a legnagyobb bizalommal töltötte el. Tiszának első és legfőbb bizalmasa szerb, Popovics Dusán, a fiatal és nagyon intelligens koalíciós vezér. Ha sajnos módon a horvát fiatalság egy része idegen vizekre evezett is át, a horvát nép nagy tömege, főleg a parasztság, szilárdan áll a helyén.

Erre következett még egy utolsó fordulat! A szerencsétlen szarajevói gyilkosság felkeltette a horvát népben a régi érzéseket és a gonosztett a szerbeket is észre térítette. Sajnálatos, hogy a mi kormányzati ügyességünk a horvát hazafiság fellángolásának ellenére is tökéletes hajótörést szenvedett, különösen Boszniában, ahol a kormánynak a legéle-

sebb eszközökhöz kellett nyúlni. Szerencsétlenség volt, hogy 1878 után Boszniában polgári kormányzatot léptettek életbe. Az ottani viszonyok mellett egyedül egy modernizált határ-örvidék lett volna helyénvaló. Harminc évnél hosszabb idő alatt az irredenta helyett hazafias réteget tudtunk volna nevelni. A szerbek is idővel, jó közigazgatás és a törvényeknek szigorú és igazságos betartása mellett ismét a régi, jó szerbek lettek volna, akik hűen állottak a császár és a birodalom mellett és a horvátokkal együtt mindig és minden harctéren kitettek magukért. Minden erőszakot ki kellene kapcsolni s az észnek és szívnek kellene a főszerepet játszani. Eddig sok hiba történt, ezeknek nem szabad megisméltódnia. Csak ott, ahol a törvénnyel és joggal való szembeszállást lehet tapasztalni, kellene megfelelő szigorral eljárni. A politika mérgét, amely megrontja a szíveket és jellemeket, legalább is a háború tartamára száműzni kellene.

— Újólag ismétlem azért, a legjobb politika számunkra: egyáltalán politikát nem csinálni és nem tűrni, hanem szigorúan és feltétlen igazságossággal közigazgatni s a gazdasági jóllétet emelni. Ami feladatom katonai részét illeti, ezt még nem körvonalazhatom pontosan, mert nem tudom, csapatokban mi áll a rendelkezésemre. A szerbek mindenesetre katonailag ki vannak merülve s így a legközelebbi jövőben nem kell tartani az ellenség betörésétől. Addig feltétlenül módomban lesz, hogy megfelelő intézkedéseket tegyek a tartomány megtartására.

A császár ezek után megismételte feladatom lényeges részét; nagy öröömre teljesen fejtegetéseim szellemében:

— Egyszóval semmi politika, rend és jó közigazgatás, szigorúság, de jó szívvel párosulva. Katonailag: az országot tartani.

Végezetül az uralkodó kívánságomhoz képest teljes cselekvési szabadságot engedélyezett, főleg az összes személyi ügyekben, hogy az én hozzájárulásom nélkül egyetlen magasabb hivatalnokot se lehessen alkalmazni vagy elbocsájtani.

Ez a karácsonyi kihallgatás bizonyosságul szolgálhat arra, hogy az az erősen elterjedt hit, hogy a császár öreg napjaiban csak látszaturalkodó volt, egyáltalán nem felelt meg a valóságnak. Neki köszönhetem azt is, hogy egész kormányzási ténykedésem ideje alatt Boszniában és Hercegovinában, a tőle nyert irányításon kívül sem a közös pénzügyminiszteriumtól, sem a külügyminiszteriumtól, sem pedig a két állam kormányaitól nem kaptam megszorító jellegű utasításokat.

Az előbb ismertetett beszélgetésből a monarchiának egyik életkérdése, a délszláv probléma csillan elő. Megoldásán már a háború előtt államférfiaknak, katonáknak és politikusoknak egész sora kísérletezett, anélkül, hogy fáradozásait

siker koronázta volna. A különböző közigazgatási viszonyok alatt élő délszláv népcsoportok nemzeti törekvései az egy- ségre irányultak, melynek formáját illetően az idők folyamán a legkülönbözőbb javaslatok merültek fel. Különösen Ausztria- Magyarországnek dualisztikus szerkezete állott nagy akadály- ként ez ideál megvalósításának útjában.

Mint politikai jellegű tartományi főnök, úgyszólván szakmai illetékességet nyertem ezekben az ügyekben és fel voltam jogosítva, hogy a tizenegyedik órában javaslatokat terjesszek az uralkodó elé.

Erre egy hosszabb kihallgatás alkalmával 1915 tavaszán nyíltott alkalmam. A tiszteletréméltó öreg császár nagyon nyomott hangulatban látszott a jövőbe tekinteni. Akkor bátor- ságot vettem magamnak, hogy a monarchia belső problémáinak rögtönös megoldását ajánljam figyelmébe. Ez volna a legszebb részletfizetés azért a nagyszerű kiállásért, amelyet az összes népek és csapatok a birodalom és a trón irányában tanusí- tottak. Különösen hangsúlyoztam a délszláv kérdés sürgős- ségét, melynek szerencsés megoldása jó hatással volna még a csehekre is, akikben megerősítené azt a reményt, hogy az ő kívánságaik is megvalósulás alá kerülnek:

A császár elgondolkozva hallgatta, amit mondtam és gondolataim közelebbi megjelölését kívánta.

Én a délszláv kérdésre vonatkozó nézeteimet abban foglaltam össze, hogy az öt történelmi horvát országot, vagyis Horvátországot, Szlavóniát, Dalmáciát, valamint Boszniát és Hercegovinát minél előbb egy egységes és autonóm közigaz- gatási testben kellene egyesíteni, amely belső politikájának tisztán horvát orientálódása mellett lényegileg ugyanolyan közjogi viszonyban állana Magyarországhoz, mint aminő ezidő- szerint is Magyarország és Horvátország között fennáll. Ez a magyar és osztrák kormányoknak némi jóakarata mellett a dualizmus keretében megvalósítható volna, anélkül, hogy a jelenlegi alkotmány fennállását meg kellene rázkódtatni.

Az uralkodó erre a nagy gondokat említette, melyeket neki a nemzetiségi ellentétek számos, nagyon számos év óta okoznak és felszólított, hogy a délszláv problémáról beszéljek komolyan Tisza gróffal. *) Ez a megbízás nagy örömmel töl- tött el és kedvemet még a felettesemnek, az akkori közös

*) A gyűjteményes munka, amelyben Sarkotićnak ez a visszaemlékezése megjelent, elsősorban a német és osztrák közönség számára íródott. Egész összeállításánál, díszmunka jellegénél fogva sem volt alkalmas arra, hogy benne egyes látszólag alárendelt jelentőségű részletek is megörökíttessenek, amelyek pedig nagyon rávilágítanak az öreg uralkodó egyéniségére, Tiszába vetett feltétlen bizalmára és a régi monarchia belső viszonyaira. Személyesen Sarkotić azt közölte velem, hogy a bizonyos kihallgatás alkalmával, mikor a délszláv

pénzügyminiszternek, Koerber Ernőnek kevéssé biztató megjegyzései sem vették el. Bécsből egyenesen Budapestre utaztam. Hosszú fejtegetéseimet Tisza előtt ezekkel a szavakkal fejeztem be:

— Ön hatalmas erőket utasít el magától, ha nem kezdi meg rögtön a nemzeti kérdések, elsősorban a délszláv kérdés megoldását.

Tisza gróf sajátosan nyugodt és kimért modorában azt válaszolta, hogy a háború idején, mikor a külső ellenségekkel kell mérkőznünk, nem szabad változtatni a monarchia szerkezetén. Ezt a háború utáni idők számára kell fenntartani.

— Akkor már késő lesz, — feleltem én és a délszlávok és csehek egyre növekvő nyugtalanságára utaltam, mint amely előtte sem lehet ismeretlen. Tisza azt felelte, hogy ezek között is vannak hazafiak, akik belátják, hogy a monarchiát a világháború alatt nem lehet megreformálni. Ezzel szemben én nem hallgathattam el, hogy ismerek olyan hazafiakat is, akik egészen más véleményen vannak. Tisza azonban megmaradt felfogása mellett.

Erről a megbeszélésről rövid jelentést terjesztettem öfelsége elé.

1915 december 1-én Tisza távirati meghívására Budapestre utaztam. Ő a tárgyalásainkat azzal vezette be, hogy mielőtt nézeteit Conraddal és Buriánnal közölné, velem akarja a Szerbia megszállása folytán előállott helyzetet megbeszélni. Szükséges, hogy e tekintetben a felfogásunk egységes legyen; neki, mint a magyar királyi miniszterelnöknek, az a kötelessége, hogy ezt az egységes felfogást megteremtse, mert a megszállás elsősorban Magyarországot érinti. Mindenekelőtt külpolitikai vonatkozásban le kell szögezni, hogy Szerbiának csapataink által történt megszállása nem jelenti ennek az országnak az annexióját. A két királyságnak, Szerbiának és

kérdés rögtön megoldását ajánlotta a királynak, az öreg uralkodó elgondolkodva mondta neki:

— *Das müssen Sie mit dem Grafen Tisza besprechen.*

Egyszóval nem a közös pénzügyminiszterrel, akihez a bosnyák ügyek tartoznak, nem is az osztrák miniszterelnökkel, hanem Tiszával. A kérdésre, hogy szabad-e ezeket a szavakat parancsnak felfogni, a király egyszerű igennel válaszolt.

A kihallgatás után a kabinetiroda értesítette Tiszát Sarkotić megbízásáról, ő pedig kötelességszerűen jelentést tett Koerber közös pénzügyminiszternek a Tiszával megejtendő tárgyalásról. Koerber megjegyzésén nem lehet csodálkozni; ismerhette Tisza felfogását, azonkívül hihetőleg nem felejtette el, mikor osztrák miniszterelnök korában a magyar ügyekben való beavatkozási kísérlete alkalmával Tisza *distinguished foreigner* jelzővel aposztrofálta őt.

Montenegrónak a békekötés után is meg kell maradni, legfeljebb határkiigazításokról lehet szó, melyeknek mérve tekintetében én mondhatok leginkább véleményt. Az általam javasolt határkiigazításokat nagyjában és egészében el is fogadta. A külpolitikai helyzetről azután a belpolitikára tért át. A szerb kérdés ezt is oly módon befolyásolja, hogy a súlypont a magyar korona országaira esik. A kérdést csak Magyarország és Horvátország harmonikus együttműködése révén lehet majd megoldani. A horvátok ellenséges magatartása esetén Magyarország nem elég erős, hogy az egész szerbséget megeméssze, viszont az összes szerbeknek Horvátországba való utalása a horvát népnek a szerbség kezére való átjátszását jelentené. A horvátok szempontjából abszolút életfeltételt jelent, hogy a nagyszerb politika elleni harcukban Magyarországra támaszkodjanak és ne vegyenek fel több szerbet, mint amennyit asszimilálni tudnak. Az egész monarchia szempontjából, de magyar és horvát nézőpontból is nem lehet botorabb politikát képzelni a régi ellentétek felújításánál, épen most, mikor egy olyan probléma kopogtat a kapuinkon, amelyet csak a két tényező együttes erőfeszítésével lehet megoldani.

Azt feleltem, hogy nézeteit teljes mértékben osztom és hogy a két szerb királyság jövője érdekel ugyan, de távolról sem olyan mértékben, mint a délszláv probléma a monarchia határain belül. Hálával hallottam a Magyarország és Horvátország között megteremtendő jó viszonyra vonatkozó fejtegetéseit és igazán szép szavait, melyekből azonban még hiányzik a „konkrét koncepció”. A horvátok nem szándékoznak több szerbet felszívni, mint amennyit meg tudnak emészteni. Ők örömmel lemondanak arról, hogy Szerbia vagy Délmagyarország rovására gyarapodjanak és csak azt az öt horvát tartományt akarják a magyar korona keretében egyesíteni, amely amúgy is az övék. Ezekben az országokban a horvátok viszonya a szerbekhez $3\frac{1}{2}$ millió az $1\frac{1}{2}$ millióhoz, vagyis legalább 2:1, szóval az elsőkre nézve kedvező. A déli viszonyok nem ismerése hibás nézetekre vezetett, a hibás nézetek pedig káros elhatározásokra. Így véleményem szerint súlyos hiba volt, hogy 1908-ban Bosznia-Hercegovina annexióját kimondották, anélkül, hogy egyidejűleg a két ország államjogi helyzetét is rendezték volna. Ennek legalább most kellene, — még pedig lehetőleg az ismeretes javaslatom értelmében, — megtörténni. Ettől biztosan várom déli helyzetünk megjavulását, de legalább is az ott uralkodó veszedelmes áramlásoknak gátak közé szorítását.

Tisza nagy figyelemmel hallgatta szavaimat. Azt felelte, hogy nem becsüli alá a délszláv kérdés jelentőségét, de tudja azt is, hogy szorosan összefügg a monarchia egyéb problé-

máival. Szerencsés megoldást csak a világháborúi sikeres befejezése után tud elképzelni. Végezetül arra kért, hogy megbeszélésünkből semmit se hozzak nyilvánosságra.

Csalódottan tértem vissza Szarajevóba.

Néhány héttel később ismét őfelségénél voltam. A császár jó hangulatban volt és körülbelül a következőket mondta:

— Nemrégiben járt nálam Tisza gróf. Jelentést tett az önök között lefolyt megbeszélésről és különösen elismerő hangon beszélt önről. Örömmre szolgál, hogy ezt önnek elmondhattam, de örülök annak is, hogy Tisza gróf most nagyon barátságos álláspontot foglal el a horvátokkal szemben. Gratulálok az ön sikeréhez; tartsa fenn ezt a baráti kapcsolatot a miniszterelnökkel, talán mégis el fogja érni a célját.

Ezekből a biztató szavakból arra következtethettem, hogy őfelsége rokonszenvvel viseltetik törekvéseim irányában, de mint alkotmányos uralkodó ismeri hatalmának határait. Megfogadtam a tanácsát, fenntartottam az összeköttetést Tiszával és több ízben meghívtam Szarajevóba. Jövetelét két ízben táviratilag be is jelentette, de mindkétszer le is mondta, mert állítólag halaszthatatlan ügyek Budapesthez kötődtek. Nagyon jól ismertem azokat az erőket, melyek ellene voltak a délszláv kérdés megoldásának, de ismertem Tisza merevségét is, amely megakadályozta, hogy egyszer elfoglalt álláspontjáról elmozduljon. És így az öreg császár uralkodása alatt elmaradt azoknak a nagy problémáknak a megoldása, melyek a monarchiát talán még megmenthették volna. Ez annál sajnálatosabb volt, mert az öreg uralkodó személye és mindenki előtt tiszteletben álló egyénisége kezességet nyújtott volna az üdvös megoldásra. Ez volt az ő szívének vágya is, de mint a törvénynek szigorú őre, kötve érezte magát a dualisztikus alkotmány által, amelyre esküt tett és az erőhatalmi beavatkozást elutasította magától.

A végzet elindult útjára.

Közzjáték két miniszterelnökkel. Történetünkben ugorjunk át három esztendőre. A világ képe e három esztendő alatt nagyon megváltozott. Ferenc József már régen a kapucinusok sírboltjában pihent; helyét egy nem uralkodónak nevelt fiatalember, IV. Károly foglalta el, aki új emberekkel vette körül magát és udvari intrikáknak engedve, besúgásokra hallgatva elejtette Tisza Istvánt. Mert mese az, hogy Tisza István a választójog kérdésén bukott meg; okmányyszerűleg be van bizonyítva, hogy a király már akkor kísérletet tett menesztésére, mikor a választójog kérdése még nem is volt napirenden. Oroszország már kikapcsolódott a hadviselők

sorából; rengeteg teste a vörös forradalom és polgárháború lázában vonaglott. Idehaza *Wekerle* volt a miniszterelnök, Ausztriában *Hussarek* báró, a közös pénzügyminiszteri tárcát pedig átmenetileg, míg az utód személyére nézve megállapodás történik, *Burián* gróf külügyminiszter töltötte be. 1918 augusztus 28-át irtak, mikor Sarkotić Szarajevóban táviratilag azt a legfelső utasítást kapta, hogy a két miniszterelnökkel való megbeszélésre azonnal utazzék Budapestre. Tárgy: a délszláv kérdés megoldásának előkészítése.

A megbeszélés augusztus 31-én játszódtott le a budavári miniszterelnöki palotában. A megbeszélésről Sarkotić terjedelmes jelentést küldött Burián grófnak, azzal a kifejezett célzattal, hogy annak tartalmát *Wekerle* is megismerje. Történelmi hűség szempontjából így ez a jelentés feltétlenül hiteles. És mégis ez a jelentés, melyet I. sz. melléklet gyanánt egész terjedelmében közlök, iskolapéldája annak, hogy a hivatalos jelentésekből, mégha a legnagyobb lelkiismeretességgel íródtak is, mennyire hiányzik a dolgok lelke és jellemző ereje. Ami jellemző volt a résztvevőkre, azok felfogására és cselekvésük módjára, azt Sarkotić naplójából és személyes közléseiből tudom. Ezt kell összevetni a jelentés szövegével, ha a valóságot akarjuk megismerni.

A tárgyalás délelőtt 11 órakor kezdődött. Sarkotić, miként a jelentésben is olvasható, a délszláv kérdés elmergesedését hangoztatta és a gyors cselekvéssel vélte a nagyobb veszedelmek felidézését megelőzhetőnek. Gyakorlatilag az ismert *magyar-horvát megoldást* s a horvát többségű tartományoknak szubdualizmus keretében Szent István koronája alatt való egyesítését ajánlotta a két miniszterelnök megfontolásába. *Wekerle* ezzel szemben Bosznia-Hercegovinát *corpus separatum* formájában közvetlenül Magyarországhoz akarta volna kapcsoltatni, de saját javaslatának keresztülvitelét egyáltalán nem tartotta sürgősnek. Általában azt a benyomást keltette, mintha az egész kérdést valami könnyed bonhomióval szeretné kezelni és magát az érdemi megoldást a *kommt Zeit, kommt Rat* elve alapján legszívesebben későbbi időpontra akarná kitolni. Hosszú ide-oda vitázások közben így érkezett el az ebéd ideje. A fehér asztalnál és asztalbontás után *Wekerle* nagyszerű házigazdának bizonyult. Nemcsak arról volt teljesen tájékozódva, hogy vendégeinek mik a kedvenc ételei és italai, hanem ismerte még egyéb szokásaikat is. Asztalbontás után Sarkotićot karonfogva a szobák során át egy hálósobába vezette, ahol készen várta a kényelmes ottomán, mel-

lette az asztalkán konyak és havanna szivarok. Vendégének felajánlotta a szokásos délutáni pihenést, amely annál kevésbbé hátrálathatja a tárgyalást, mert ő is le szokott pihenni egy negyedórára.

Mikor Sarkotić felébredt, délután öt órára járt az idő. Hirtelen felugrott és rosszat sejtve besietett a tanácskozási helyiségbe. A tárgyaló teremben kipirult arccal és kifáradva ült Hussarek, aki a vitatkozásban és szóharcban Wekerlének egyáltalán nem volt méltó ellenfele. Wekerle kedélyesen közölte, hogy ők ketten már mindenben megegyeztek és a további tárgyalás egyelőre feleslegessé vált. Lényeg: Mihalovich helyébe, aki nem vált be, alkalmas egyént keresnek a horvát báni méltóságra, egyebekben pedig tovább *tanulmányozzák* a helyzetet és egyelőre minden marad a régiben. Hiába volt az ellentmondás, hiába volt a délszláv kérdés veszedelmeinek emlegetése, ami a két miniszterelnök között lejátszódott, Wekerle végleges megállapodásnak jelentette ki.

Este Sarkotić Unkelhäuserrel vacsorázott a Hungáriában. Mindketten úgy vélték, hogy nem vezethet jóra a délszláv kérdés megoldásának halogatása. Másnap Sarkotić elégedetlenül és rossz sejtelmektől gyötörve utazott vissza Szarajevóba.

A végzetes utazás. Ezek voltak az előzményei Tisza utazásának a monarchia délszláv tartományaiban. A szeptemberi úttal azonban nem Sarkotić többszöri meghívásának tett eleget, hanem mint homo regius a király megbízásából utazott. Külsőleg útjának katonai jellege volt s a *Zeidner-Daublesky* altábornagy által kiállított *nyílt parancs* szerint Tisza István ezredesnek Horvát-Szlavonország, Dalmácia, Bosznia és Hercegovina élelmezési viszonyainak tanulmányozása a feladata. Utjának katonai jellege hozta magával, hogy kísérőül *Nádasdy* Béla alezredest, a VI. horvát-szlavon honvédkerület vezérkari főnökét rendelték ki melléje, akinek „*Az utolsó kísérlet*” című könyve ennek az útnak legbecsesebb dokumentuma. Az utazás külső körülményeit e könyv bevezető soraiban ismerttettem.

Hogy az uralkodót mi indította arra, hogy Tiszát küldje ki a monarchia délszláv tartományainak meglátogatására, e tekintetben találgatásokra vagyunk utalva. Nádasdy könyvében egy helyütt annak a véleményének ad kifejezést, hogy Károly király meg volt győződve róla, hogy délen az állapotokon változtatni kell s azt akarta, hogy erről Tisza is személyes tapasztalatok alapján meg-

győződést szerezzen. Sarkótić, aki közvetlenül az összeomlás előtt, október közepén néhány napot Bécsben töltött, beavatott helyről azt az értesülést nyerte, hogy az utazást az az ellentmondás tette szükségessé, amely Wekerlének állandóan optimisztikus jelentései és a más oldalakról beérkezett sötét helyzetjelentések között mutatkozott. A szerencsétlenül kapkodó király, aki annak idején udvari intrikák áldozata gyanánt ejtette el Tisza Istvánt, szinte végső kétségbeesésében fordult ismét a komor tekintetű kemény magyarhoz, akinek igazmondásában sohasem lehetett oka kételkedni.

Dióhéjban összefoglalva Tisza István utazásának menete a következő volt. Rövid zágrábi tartózkodás után autón bejárta a Zagorjét és Varasdót, azután Károlyvároson, Sluinion, a Plitvicei tavak és az épülő likai vasút mentén és Gospicson át Zaránál érte el a tengerpartot. Zarából a flottaparancsnokság által rendelkezésre bocsájtott *Triglav* torpedórombolón, teljesen harcszerű viszonyok között tette meg az utat Raguzába, majd önnét Cattaróba. Cattaróból egy napra felment Cetinjébe, ahol *Clam-Martinic* gróf főkormányzóval akart találkozni, de sikertelenül mert Clam-Martinic éppen a megelőző napon utazott Bécsbe. A bosnyák keskenyvágányú vasútnak Zelenika végállomásáról vonaton utazott Mosztárba, majd onnét szeptember 20-án Szarajevóba.

Tiszát, mint Nádasdy előadásából tudjuk, az egész úton egy elhanyagolt kelésből kifolyóan láz gyötörte, úgy hogy több ízben orvosi segínyt kellett igénybevenni. Az utazás a nagy hőségben, a poros, négy esztendő háború elhanyagoltságának nyomait magukon viselő országutakon, nyitott autóban, éles fizikai fájdalmakkal járt és állandó főfájásokat okozott. Nem csoda, ha a máskülönbén tájképpileg egyedülálló útnak szépségei Tiszát vajmi kevésbé kötötték le. Mégis az állandó kimerültség dacára, Tisza szinte emberfeletti módon igyekezett feladatának megfelelni. Kora reggeltől késő estig tárgyalt politikusokkal, magasrangú katonákkal, közigazgatási tisztviselőkkel, de a hivatalos állást betöltőkön kívül igyekezett megismerni mindenféle rangú és rendű emberek felfogását is. Ahol lehetett, közvetlenül, ahol nem lehetett, tolmács segítségével meghallgatta nemcsak a járási előljárókat, jegyzőket, papokat és falusi bírókat, hanem akárhányszor az országúton megállította az autóját és kikérdezte az egyszerű parasztokat, akik véletlenül elébe kerültek. Minden, ami emberi volt és az emberek együttélésére, gazdasági, politikai, társadalmi, nemzetiségi és családi viszonyaikra vonatko-

zott, érdekelte őt és ha bármit megtudhatott, vagy megtudni vélte, volt ereje legyőzni lázt, törődöttséget és fáradtságot.

A tapasztalatok, melyeket Tisza István az útnak ezen a Szarajevót megelőző szakaszán szerzett, nem voltak valami épületesek. Amint Szarajevóban Sarkotićnak elmesélte, különösen a hivatásos politikusokban és a közigazgatás vezetőiben nagyon erősen csalatkozott. A horvát arisztokrácia megítélése szerint politikailag felmondta a szolgálatot. Vezető állásban levő egyéniségek szavaikban és kifejezéseikben köntörfalazásig óvatosak voltak, de abból, amit mondtak, ki lehetett érezni, hogy nem őszinték, vagy legalább is sokkal többet hallgatnak el, mint amennyit mondanak. *Tomljenovics* likai főispán, akit Tisza előre értesített jöveteléről, valósággal megszökött előle és a megbeszélésre meghívott többi horvátok között is voltak, akik csak vonakodva tettek eleget a meghívásnak. A szerbek okosabbak és ravaszabbak voltak, nemcsak megjelentek Tisza előtt, hanem voltak olyanok is, akik nem nyertek meghívást és maguk jelentkeztek kihallgatásra. Amit mondtak, miként az utólag bekövetkezett események megmutatták, nem nagyon fedte a valóságot. Tisza István a szép szavak és hűségnyilatkozatok mögött kiérezhette politikájuk kettősségét és bizalma, melyet a magyar képviselőház szerbjei tápláltak benne, az út folyamán kezdett meginogni. Röpiratok, nyomtatványok, bizalmas jelentések, melyek eléje kerültek, azt mutatták, hogy a déli tartományok sokkal erősebben vannak aláaknázva, semmint azt Budapesten és Bécsben feltételezték, vagy amilyen információk hozzá a bukovinai és piavei arcvonalra érkeztek. A rendszer, amelynek a báni székben a szerb-horvát koalíció bizalmi embere, *Mihalovich* Ante volt a képviselője, nem sok jót ígért. Ez igazolódott is az összeomlás napjaiban, mikor *Pribicsevics* Szvetozár diadalmaskodva jelentette ki a zágrábi szaborban, hogy most már levethetik az álarcot, *Mihalovich* bán, a magyar kormány volt képviselője pedig sokadmagával együtt lengő zászlók alatt ment át a jugoszlávizmus táborába. Olyanokkal, akik fenntartás nélkül vallották magukat a meglévő államrend híveinek, Tisza alig találkozott. De megcsökkent azok száma is, akik a monarchia keretein belül az úgynevezett horvát megoldás mellett foglaltak állást. Mosztárban a franciskánusok provinciálisa, akinek a szava azért volt súlyos, mert rendje évszázadok óta egészen kivételes befolyást gyakorolt a boszniai és hercegovinai katolikusra, az igazi célok és szándékok kerülgetése mellett azt

mondotta, hogy a délszláv kérdést az igazságosság szellemében és *a népek önrendelkezési joga alapján* kell megoldani. Hogy a népek önrendelkezési joga mit jelenthetett a monarchia szempontjából, azt külön fejtegetni felesleges.

Nem csoda, ha ilyen tapasztalatok után a beteg, láztól gyötört Tisza István 1918 szeptember 20 napjának délutánján komor hangulatban érkezett meg Szarajevóba, ahol a pályaudvaron Bosznia és Hercegovina egész polgári és katonai kormányzatának élén, Sarkotić István báró várta őt.

Tisza István Szarajevóban. A Tisza István utazását megelőző néhány napon át Sarkotić Bécsben és a badeni főhadiszálláson tartózkodott. Ott érte őt Tiszának Zágrábból keltezett távirata, melyben közli utazásának megkezdését és kéri Sarkotićot, hogy szeptember 20-án várja őt Szarajevóban. Naplójában azt írja Sarkotić, hogy *ebben az időpontban az utazást már elkészítettnek tartotta.* A távirat vétele után Badenben felkereste az uralkodó főhadsegédét, Zeidler-Sterneck báró altábornagyot és megkérte, hogy nevében intézzen kérdést öfelségéhez, hogy leutazzék-e Tisza elé Szarajevóba. Esetleg célszerűbb lehet ugyanis, ha Tisza minden befolyásolás nélkül szerzi az értesüléseit és maga ismeri meg a nyers valóságot. Zeidler eleget tett a kérésnek és Sarkotić rövidesen megkapta az utasítást:

„Öfelsége kívánatosnak látja, hogy Nagyméltóságod fogadja Tiszát Szarajevóban.”

Az értesítés vétele után Sarkotić még rövid tárgyalást folytatott Bécsben Spitzmüller báró közös pénzügyminiszterrel, akivel megállapodott, hogy Tisza után ő is meg fogja látogatni Boszniát. Azután elbúcsúzott Bécsben betegen fekvő feleségétől és 19-én elutazott Szarajevóba, ahova ő maga is csak 20-án délből egy órákor érkezett meg. A szarajevói napok történetének elmondásában naplójának adom át a szót:

„Délután 5 órákor fogadom a pályaudvaron Tiszát, aki Mosztárból Nadasdy vezérkari alezredesnek, a zágrábi honvédkerület vezérkari főnökének kíséretében érkezett meg. Kissé kopott ezredesi egyenruhájában, akárcsak az egyenruhája, szürkének és komornak tetszett. A hangulata sem volt jobb.

Ezen az én szívélyes üdvözlésem sem nagyon változtatható, annál kevésbé, mert nem fojthattam vissza ma-

gamba a megjegyzést: „Kegyelmes uram, az útja, sajnos, már elkésett.” Miután a fogadtatására megjelent hivatalos személyiségeket üdvözölte, a konakba hajtottunk. Utközben elbeszélte, hogy Zágrábból a Plitvicei tavak és a likai vasút mentén jött Kninbe és onnét végigutazott egész Dalmácián. Cattaróból felment Cetinjébe, de rögtön visszafordult, mert Cetinjében a kormányzót, Clam-Martinic grófot már nem találta. A Bocchéből vasúton utazott Mosztárba. A politikai vezető személyiségekkel folytatott megbeszélések során eddig mindenütt a legrosszabb benyomásokat nyerte.

— Hogy történhetett mindez? (*Wie ist denn das alles nur gekommen?*)

Utána még hozzátette:

— Vajjon Szarajevóban kedvezőbb dolgokat fogok-e hallani?

Ezeket a szavakat inkább csak magában mondotta, miért is tartózkodtam a válaszadástól.

Mikor a merénylet színhelyére értünk, ahol a halálos lövés érte Ferenc Ferdinándot, meglassítottam az autót, elmagyaráztam neki a merénylet lefolyását és figyelmét a Boros nevű magyar építész által a Miljacska partján nagyon ügyesen felállított emlékoszlopra és a trónörökös pár élethű képmására hívtam fel.

Mikor tovább hajtottunk, feltűnt neki a városház, a néhai tartománygyűlés székhelye, majd pedig a *reis ulema* igen eredeti székhelye, a mögötte levő szép mecsettel.

A konakba megérkezve átnyújtottam neki mindhárom felekezet Szarajevóban tartózkodó politikusainak névjegyzékét. Egyesekkel már ezen az első estén megbeszélést folytatott, melynél Nádasdy alezredes töltötte be a tolmácsi tisztét. Este a vacsoránál velem szemben ült és szokott nyugodt modorában közvetlen szomszédaival társalgott.

Kettőnk között közvetlen eszmecserére csak vacsora után, feketekávénál, az ugynevezett török szobában került a sor. Elhatároztam, hogy lehetőség szerint keveset beszélek és őt semmiféle tekintetben nem befolyásolom, hogy személyesen jusson el önálló véleményhez és ítélethez. Saját véleményemet csak a kihallgatások után akartam vele megismertetni. Ennek következtében, bár ez háziúri minőségemben némileg kellemtelen volt, a szót teljesen neki engedtem át.

Abban, amit mondott, először a horvát arisztokrácia tökéletes csődjéről emlékezett meg. Erdődy gróf Novimarofban valósággal elfelejtett beszélni. Zágrábban olyan szél fújdogál, amely a koalíció egyes vezetőinek bizonykodásai dacára sem tetszik neki; ugyanez a helyzet Dalmáciában is. Mosztárban különböző válaszokat kapott, egyesektől még jól lehet

remélni, de általánosságban rejtély előtt áll, amelyet meg kell oldani.

— Hogy történhetett mindez?

Erre az ismétlődő, nem hozzám, hanem mindig önmagához intézett kérdésre végül felhatalmazva éreztem magamat annak a kérdésnek feltevésére, vajjon visszalépése óta nem informálták őt a déli tartományok viszonyairól? Én legalább azt hiszem, hogy kimerítően írtam a közös pénzügyminiszternek és mindkét miniszterelnököt előszóval alaposan tájékoztattam.

Tisza a következőket felelte:

— Mindazzal, ami az utolsó két esztendő alatt történt; viszonylag keveset törődtem; megbíztam a bécsi és budapesti vezető személyiségekben. Meg kell azonban mondanom, meglep, hogy milyen kevés figyelmet fordítottak a horvátországi és itteni ügyekre, milyen felületesen ítélték meg a dolgokat és milyen felelőtlen könnyedséggel vettek mindent tudomásul.

Arra a megjegyzésemre, hogy hiszen Burián gróf és Wekerle az ő bizalmi emberei voltak, akiknek kötelességük lett volna, hogy őt mindenről állandóan tájékoztassák, olyan választ adott, amelynél az arckifejezés, testmozgás, kéz- és fejmozdulat sokkal többet árult el a kifejtett szavaknál:

— Nézze, Excellenz, Burián okos ember, de . . . — a mondatot nem fejezte be, a szájaszéle megrándult, a szemét végigjártatta a szoba falán, a kezével pedig olyan mozdulatot tett, hogy azt lesújtó ítéletnek kellett tartani. Kis szünet után sóhajtván tette hozzá:

— És Wekerle!

Azután ismét körültekintett, mintha egy tárgyat keresne, amely gondolatait Wekerléről el tudná terelni. A csalódást e két férfiúnak a munkája fölött nem lehetett volna nyilvánvalóbban és plasztikusabb módon kifejezésre juttatni.

Szemmeláthatóan komor hangulatát azzal akartam enyhíteni, hogy a beszédet Dalmáciára és a tartomány természeti szépségeire tereltem. De már Dalmáciát is nyomott hangulatban utazhatta be és csak kevés ragadhatta meg figyelmét a tartomány természeti szépségeiből, mert jellemzésüket teljesen rám hagyta és csak itt-ott vetett közbe egy-egy megjegyzést, amelyből meggyőződhettem, hogy teljesen a politikai töprengések foglalták el a természeti szépségek, a római és velencei idők emlékei rá semmi hatást sem gyakoroltak. Még mielőtt nyugodni tért volna, panaszkolta, hogy egy kis seb van a lábán, amely az utazás alatt keletkezett. Én a nagyon ügyes Kosztics doktort rendeltem hozzá, aki a sebet szakértően bekötözte.

A következő nap — szeptember 21, — délelőttjét ismét politikusok fogadása vette igénybe. Délutánban érte jöttem, hogy vele együtt a tiszteletére rendezett villásreggelire menjek, melyre a püspököket és más magas állású személyiségeket hívtam meg. Nagyon felindult, majdnem bős hangulatban találtam. A szerbek vezetője, Sola Vojisláv ugyanis a jugoszláv érzelmű szerbek, horvátok és muzulmánok által aláírt memorandumot nyújtott át neki, melynek tartalmát „arcátlan kihívás” kifejezéssel jellemezte.

E memorandum a bosnyák kérdés rendezését a nemzeti önrendelkezési jog alapján és az egész délszláv kérdés megoldásával kapcsolatban követelte. Számos sérelmet is felsorolt és egyebek mellett teljes amnesztiát követelt a politikai elítéltek, az úgynevezett felségárulók számára és határozottan állást foglalt Boszniának és Hercegovinának Magyarországhoz kapcsolása ellen. Tisza a haragtól remegve ezekkel a szavakkal nyújtotta át nekem a memorandumot:

— Életemben már sok politikai tapintatlanságot tapasztaltam, de ilyen arcátlan kihívást, a belátásnak és hazafiságnak ilyen hiányát még nem értem meg.

Engem az irat tartalma, amelyet nyugodtan áttekintettem, egy cseppet sem lepett meg. A nyilvánvalóan közelgő katasztrófa pillanatában más tartalmat nem is várhattam.

A memorandumot Tisza íróasztalára téve igyekeztem őt lecsillapítani. Tökéletes nyugalmam, úgy látszik, hatott rá, mert lecsendesedve kérdezte, hogy mit feleljen Solának.

Sola ugyanis csak úgy lépett fel, mint az eddig még nem létezett és a sülyesztőből csak Tisza kihívása gyanánt hirtelen felmerült *jugoszláv komité* memorandumának átadója. Ennek nevében arra kérte Tiszát, hogy a komité küldöttségét ma délután fogadja. Tisza a fogadáshoz hozzájárult és ennek időpontját délután öt órára tűzte ki.

Tisza kérdésére csak azt felelhettem, hogy az egész elrendezést csak *politikai rajtaütésnek* tekintem s az országban el lévén tiltva a politika, az egész bizottságot felhasználhatnám és lecsukathatnám, amitől azonban, ha ő már hozzájárult a bizottság fogadásához, el kell tekintenem. Hozzáfűztem azonban, hogy Sola és társai cselekvésük időpontját jól választották meg. Ő és jelenlegi barátai a mi helyzetünkről és a világ politikai helyzetéről kitűnően vannak tájékozódva, tudják, hogy veszélyes helyzetben vagyunk és ezért lépnek fel oly merészen és szemtelenül. Egy hónappal ezelőtt ilyen fellépés még álmukban sem jutott volna eszükbe. Ennek következtében azt ajánlottam Tiszának, hogy miután az érdemleges tárgyalások ideje már lejárt, a küldöttséget fogadja udvariasan, de ne ereszkedjék politikai megbeszélésbe és néhány szokványos mondat után udvariasan tessék eljuttatni őket.

Ajánlatom nem találkozott Tisza tetszésével. Az izgatottság megint úrrá lett rajta, felolvasta a memorandum egyes passzusait és ezzel fejezte be:

— Az ilyesmi rendreutasítást, kioktatást kíván. Anélkül, hogy ezeknek az embereknek hazafias leckét ne adjak, nem hagyhatom el Szarajevót. Mit gondolnak ezek az arcátlanok? Magyarország szétesésére számítanak? Lehet, de Magyarország elég erős, hogy ellenségeit összezúzza, mielőtt maga is elpusztulna.

Az utolsó szavakat emelt hangon mondta és öklével az asztalra ütött.

— A kritikus helyzettel szemben minden megleckéztetést elkésettnek és feleslegesnek tartok, mert az a helyzetet csak kiélesítené. Az udvariás kitessekelést látom egyedül helyénvalónak. Egy erőteljesebb ellenakciót, melynek időpontja már elkésett, legfeljebb Budapestről lehetne megkísérelni, — feleltem én.

— Nem, nem! A küldöttségnek okvetlenül meg kell mondanom az álláspontomat, — felelte Tisza.

Arra kért, hogy gyorsírót rendeljek ki, aki lejegyezze a küldöttségnek adandó választ. Én Starch doktort, elnöki irodám főnökét jelöltem ki.

Az ebédig még rendelkezésére álló időben Tisza olyan politikusok látogatását fogadta, akik még nem exponálták magukat. Voltak egyesek, akiket másodízben is magához kéretett. Azután a legfelső egyházi méltóságokat látogatta meg. Stadler érsek filomenai nyaralójában tartózkodott; sajnos, a két kiváló férfiú nem cserélhetett eszmét egymással.

Ezután villásreggelire mentünk.

Felköszöntömre Tisza hosszabb beszédben válaszolt, melyben a nemzeti követelések mérséklését s ezeknek az adott viszonyokkal, illetve az állami élet igényeivel való összhangba hozatalát hangoztatta. Villásreggeli után többekkel a megjelent személyiségek közül beszélgetett.

A küldöttséget Tisza délután öt órakor fogadta. Hosszabb beszédet mondott, amely mind élesebbé vált s midőn a legélesebb visszautasításig és a fenyegetésig jutott el, hogy Magyarország az ellenségeit szét fogja zúzni, a küldöttség köréből ez a szó hangzott el: „Hajdemo!” Erre a küldöttség tagjai, mintha összebeszéltek volna, gyorsan hátat fordítottak és eltávoztak. Tisza utánuk kiáltott:

— Ez a legokosabb, amit tehetnek!

Az esetet nekem Starch dr. rögtön jelentette. Irodafőnököm előtt nem hallgathattam el a megjegyzést, hogy ez következik, ha valaki a szóra nem hallgat.

Minthogy ezen az estén Tisza a küldöttség fogadását előttem nem tette szóvá, nem láttam ildomosnak, hogy én tegyek említést róla."

A jelenethez, amely úgyszólván kicsúcsosodása volt a szarajevói napok eseményeinek, részint Sarkotić báróval folytatott többszöri megbeszélések, részint Nádasdy Béla említett könyve és a tőle előszóval nyert tájékoztatás alapján a következőket kell hozzáfűznöm.

Maga Sarkotić a küldöttség fogadásának nem volt szemtanúja és valószínűleg ennek kell tulajdonítani, hogy naplójában meglehetősen röviden emlékezik meg róla. Starch irodafőnök, Nádasdy alezredes és részben Tisza személyes előadásából is, pontosan ismerte azonban az összes körülményeket és nyomban utána megkapta úgy a jugoszlávok memorandumát, mint Tisza beszédének gyorsírásban lejegyzett szövegét. A jelenet előzményei tekintetében látszólag némi ellentmondás van Sarkotić és Nádasdy előadása között, ami azonban kettejük szóbeli közlései alapján könnyen elosztható. Sarkotić ezt írja naplójában: „Déltájban érte jöttem, hogy vele együtt a tiszteletere rendezett villásreggelire menjek. Nagyon felindult, majdnem bösz hangulatban találtam.” Nádasdy szerint ellenben „valamivel 11 óra után heves rándulással felcsapódott az ajtaja. Tisza István vészes komorsággal, senkire rá sem nézve, *ment át* Sárkotić báróhoz és ott maradt 12 óráig.” Hogy kettejük között négy szemközti mi történt, azt természetesen Nádasdy nem tudja.

Az „*érte jöttem*” és a „*ment át*” ellentmondása csak látszólagos. Reggel ugyanis Sarkotić kimentette magát Tiszánál, hogy mint legfőbb katonai parancsnoknak egyes elindulóban levő menet alakulatokat kell megsejlelni. Erről a katonai szemlérl jött vissza Tiszáért a konakba. Tisza viszont a reggelitől kezdve a meghívott politikusok látogatását fogadta s ezek befejeztével vette kezébe a jugoszlávok memorandumát, helyesebben deklarációját, amely haragjának kitörését kiváltotta. A horvát-szerb nyelven írott memorandumot Sola, akinek neve a meghívandóknak Sarkotić által összeállított, illetve approbált listáján szerepelt, még a megelőző nap délutánján nyújtotta át Tiszának, azzal a megjegyzéssel, hogy a benne foglaltak neki és politikai elvbarátainak egységes felfogását tükrözik vissza. Azt kérte ez alkalommal, hogy őt és elvbarátainak küldöttségét Tisza együttesen fogadja. Tisza ebbe gyanútlanul

beleegyezett és a kihallgatás időpontját másnap délután öt órára tűzte ki. A memorandumot a kormányzóság egyik hites tolmácsa az esti órákban fordítani kezdte és késő éjjel készült el az elég terjedelmes írásmű fordításával. Tiszának csak a másnap délelőtti kihallgatások után volt érkezése, hogy a fordítást kezébe vegye és tartalmával megismerkedjék. Mikor ez megtörtént, rontott át a kéziratral kezében a szemléről időközben visszatért Sarkotić hivatali helyiségébe.

A délutáni fogadtatáson hatan jelentek meg és pedig Sola, Dimovics dr., Jojkics dr., Szunarics dr., Jelavics és Ikics dr., a szarajevói ferencendi gimnázium igazgatója, — a három első szerb, az utóbbi három horvát. Hogy mi volt az, ami az irat elolvasása után Tiszát módfelett felháborította, arra megfelel maga a deklaráció, amelyet II. sz. melléklet gyanánt közlök. A memorandum elgondolása a szerbeket, horvátokat és szlovéneket teljesen ki akarja szakítani meglevő állami közösségükből és belőlük létrejött új állami alakulás részéről a szomszédi viszonyra való tekintettel ajánlja fel a megegyezést Magyarországnak. Sarkotić szerint Sola politikai vakmerősége abban jelentkezett, hogy a *jugoszláv komité* számára, — amely előfutára volt a *jugoszláv nemzeti tanácsnak*, — kért kihallgatást Tisztától. Első eset volt, hogy valamely alakulás ilyen címen mert szerepelni a nyilvánosság előtt.

Azt a mesét, hogy Tiszának lovaglóstör lett volna a kezében, — ez volt a legnagyobb gravámen, melyet a propaganda ellene kihasznált, — úgy Sarkotić, mint Nádasdy előttem a meghatározottabban megcáfolta. A hosszúkas szobában Tisza és a küldöttség között állt az asztalka, melyen Starch a gyorsírói feljegyzést készítette, Tisza *mögött* volt az íróasztal, rajta odadobva kardja, lovaglóstora és egyéb ezredesi felszerelése. Tisza a megjelenteket kezében a deklaráció fordításával fogadta s miközben beszélt, az összehajtott írást mintegy érvelés formájában emelgette. A küldöttség tagjainak nem volt alkalmuk, hogy szóhoz jussanak, mert rögtön Tisza kezdett beszélni. Tisza nagyon határozott, de kezdetben egyúttal nagyon nyugodt hangon beszélt. Inkább érvelően magyarázta, hogy az ilyen megnyilatkozások arra alkalmasak, hogy az ellenség céljait mozdítsák elő. Azután áttért a szerbek, horvátok és szlovének nemzeti egységének problémájára és a szlovénekkal való egyesülést lehetetlenségnek mondotta. Ebben a vonatkozásban a dualizmus rendíthetetlen híve beszélt belőle, aki fellázadt arra

a gondolatra, hogy a kettős monarchia szerkezetét alapján meg lehessen változtatni. A népek önrendelkezési jogát csalóka jelszónak mondotta, melyet az antant oldaláról csak azért vetettek bele a közvéleménybe, hogy vele a sokféle nemzetiségből összetett monarchiának ártsanak. Ott kezdett erősebb hangnemre áttérni, mikor azt magyarázta, hogy nemcsak a földrajzi szomszédság, hanem az évezredes múlt és történelmi közösség az, ami Magyarországot és Horvátországot összekapcsolja. Azután folyton erősödő hangon beszélt arról, hogy a monarchiának lesz még annyi ereje, ha tönkremegy is, hogy előbb eltapossa azokat, akik az ellenség céljait szolgálják...

A „küldöttség” tagjai kezdetben meglepetve és szinte meghunyászkodva hallgatták Tisza beszédét. Ugy látszik, a viszonyok állása mellett erre a kemény és határozott hangra nem számítottak. Ámulatukból csak akkor tértek magukhoz, mikor azt vágta a szemükbe, hogy akciójukkal tulajdonképpen az antant céljait szolgálják. Starch dr. úgy referálta Sarkotícnak, hogy ennél a pontnál a küldöttség egyik tagja valami megjegyzést tett, ami indulatba hozta Tiszát. A szintén jelenvolt Nádasdy erről a közbeszólásról nem tud, vagy legalább is ilyesmit nem hallott. Starch emlékezete szerint Ikics dr., a szarajevói franciskánus gimnázium igazgatója volt az, akinek szájából az emlékezetes „Hajdemo!” kifejezés elhangzott.

Tisza beszédének szövegét a III. sz. mellékletben közlöm. A beszéd gyorsírásba áttett szövegét, miként az V. sz. mellékletben olvasható, Sarkotić néhány nappal később Zeidler-Sterneck báró főhadsegéd útján eljuttatta IV. Károlyhoz. A birtokában maradt másolati példány az összeomlást követő zavaros időkben elkallódott. A beszédnek a mellékletben közölt szövege Tisza Istvánnak a Magyar Tudományos Akadémiában elfekvő politikai és irodalmi hagyatékából való. Ehhez a szöveghez Tisza a küldöttség távozása után hozzádiktálta, *amit még mondani akart volna.*

Mindezekhez Sarkotić szóbeli közlése alapján még azt a külsőségekre vonatkozó adatot fűzöm hozzá, hogy egész szarajevói tartózkodása alatt Tisza egy legénységi posztóból készült, nagyon rosszul szabott és meglehetősen kopott huszárezredesi egyenruhát viselt. Sarkotić az az ember volt, aki mindig nagyon sokat adott a külsőségekre és így nem lehet csodálni azt a megjegyzését, hogy Tiszának külső megjelenése nem volt olyan, mint a homo regiustól el lehetett volna várni. Az egyénisége volt az, ami az embereket,

akik közvetlen érintkezésbe kerültek vele, lenyűgözte. De a többé-kevésbé primitív boszniai viszonyok között, — ezt a véleményt Sarkotić előttem több ízben hangoztatta, — a külsőségeket sem lett volna szabad elhanyagolni.

A sok politikus közül, akiket Tisza István Szarajevóban fogadott, külön csak *Pilar* Ivonak, az ismert nevű horvát közírónak a nevét említem meg, mert az utólagos következtetések szerint neki nagy része lehetett Tisza későbbi felfogásának kialakításában. Őt Tisza még az első nap délutánján fogadta és az ő előadásában ismerte meg a *horvát jogpárt* álláspontját. Az összes meghallgatottak közül talán neki volt a legnagyobb tudományos előképzettsége. Néhány hónappal Tisza utazása előtt német nyelven terjedelmes munkája jelent meg a délszláv kérdésről, amely természetesen a horvát értelemben vett megoldás mellett tört lándzsát.*) Amit mondott, illetve *amit még mondani szeretett volna*, aznap este írásba foglalta és valószínűleg Sarkotić útján eljuttatta Tiszához. Ez a memorandum jellegével bíró írás, amely az Akadémiában a Tiszahagyaték többi iratai között fekszik el, szeptember 21-ről van keltezve. Történelmi fejtegetéseinek lényege az, hogy a magyaroknál sokkalta rosszabb geopolitikai helyzetben levő horvátok a közép-korban azért keresték a magyar királyokkal való megértést, hogy közös erővel védekezni tudjanak a délkeletről jövő bizánci, majd török és a délnyugatról jövő velencei nyomás ellen. A mohácsi katasztrófától kezdve Magyarország nem tudta ezt a támasztékot nyújtani s a horvátok Ausztriához, illetve az osztrák császári házhoz fordultak. Ez a horvátok osztrák szimpátiáinak magyarázata. A történelem úgy hozta magával, hogy a régente egységes horvát királyság tartományai szétdarabolódtak. A 18. századtól kezdve ezek a tartományok fokozatosan ismét összekerültek a Habsburgok monarchiájában, de széttagoltságuk továbbra is megmaradt. Egy történelmi *restitutio in integrum* az, amire a horvátok törekcszenek. Ezt pedig keresztül kell vinni a monarchia érdekében, mert ha nem történik meg, a délen működő centrifugális erők, ha nem is ebben, de egy következő háborúban szét fogják robbantani a monarchiát.

Látnivaló, hogy ez nagy vonásokban egyezik a Sarkotić gondolatmenetével, anélkül azonban, hogy kifejezésre jutna benne

*) *L. v. Südländ: Die Südslawische Frage und der Weltkrieg.* Wien, Manz, 1918. 796 o.

a Szent István koronájához való feltétlen ragaszkodás. Mozgató rugója az a nemzeti aggodalom, hogy a horvátokat, ha a monarchia más népeinél nem találunk támaszt, latin kultúrájukkal együtt elfogja nyelni a politikailag erősebb és céltudatosabb szerb elem s az erkölcsi és kulturális Bizánc. Az egész írás egyébként azt a benyomást kelti, mintha írója, — valószínűleg nem akarván sérteni annak érzékenységet, akinek az írás szánva volt, — szántsándékkal át akarna siklani azon a nagyfontosságú kérdésen, hogy *miként* történjék a horvátok egyesítése és annak a bizonyos horvát kurzusnak inaugurálása a monarchia déli végein.

Rendkívül érdekes viszont, hogy egy nappal későbbi, tehát szeptember 22-i kelettel szerepel az iratok között, melyeket Tisza Szarajevóból hozott haza magával, egy rövid, pontokba foglalt promemoria, szintén Pilar Ivo dr. aláírásával, amely határozott formában foglalja össze a nagyobb memorandumban csak elmosódottan érintett kérdéseket. Ez az egy oldalas írás, amelyet érdekességénél fogva IV. sz. melléklet gyanánt közlök, a jogi alap leszögezése mellett elfogadja a Szent István koronája alatt paritásos viszonyban élő Horvátország gondolatát, de körvonalozza ennek a viszonyoknak feltételeit. Másként ennek az érdekes iratnak a keletkezését nem tudom megmagyarázni, minthogy a szerző Tiszának vagy közvetlen, vagy közvetett úton történt felhívására öntötte ebbe a precíz formába előbb csak általánosságban körvonalozott fejtegetéseit. A pontokba foglalás során azonban bizonyos tartalmi eltolódás is állott elő, amit a Tiszával folytatott előző napi eszmecserének kell tulajdonítani.

Szerepel még Tiszának Szarajevóból hazahozott iratai között Szöllőssy Etele kir. tanácsosnak, a szarajevói magyar egyesület elnökének egy hosszabb emlékirata, helyesebb kifejezéssel élve helyzetjelentése, amely az egyes felekezeteknek, illetve népcsoportoknak, a tisztviselői karnak és kormányszatnak egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Állásfoglalás, vagy javaslat ebben az emlékiratban tulajdonképpen nincs, de kétségtelenül alkalmas volt arra, hogy olvasója nagyjából jó képet nyerjen belőle a boszniai társadalmi és politikai viszonyokról.

Megbeszélések a délszláv kérdésről. A szarajevói tartózkodás első idejét, miként a fentiekből kitűnik, túlnyomó részben a meghívott politikusokkal folytatott tárgyalások és látogatások

töltötték ki. A házigazda és vendége között a délszláv kérdés tulajdonképpen csak a második nap estéjén került szóba. A következő megbeszélések ismertetésénél ismét Sarkotić naplójának adom át a szót.

„A vacsorát Tisza néhány hivatalos személyiség társágában fogyasztotta el. Engem sürgős katonai ügyek hivatali helyiségembe szólítottak. Mikor visszatértem, csak kedvezőtlen híreket mondhattam neki bulgáriai, szerbiai és albániai helyzetünkről, melyek nekem nagy gondokat okoztak és nem voltak alkalmasak arra, hogy az ő különben is rossz hangulatát, melyet elleplezni igyekezett, megjavítsák.

Este velem együtt a Herrenclubot látogatta meg, ahol a magyar kolónia tagjai jöttek össze tiszteletére. Kivülök még néhány hivatalos személyiség és a muzulmánoknak néhány vezető egyénisége jelent meg. A szerbek és horvátok vezetői hiányoztak.

Tisza ezt a klubot láthatólag politikai jellegű egyesülésnek, valami Nemzeti Kaszinó-félének képzelte, mert azt kérdezte tőlem, hogy a politikusok gyakran szoktak-e itten találkozni és a szerbek és horvátok is látogatják-e a klubot?

Kérdésére azt válaszoltam, hogy Boszniában inkább titokban, intra muros űzik a politikát. A klubot főleg hivatalnokok és idegenek és kisebb számban mindhárom felekezethez tartozó benszülött személyiségek látogatják, de a Herrenclub semmiesetre sem politikai központ, hanem inkább a jobb módú elemek étkező intézményének lehetne tekinteni. Hogy termeiben a politikáról is szó esik, annál a helyzetről fogva, amelyet Sarajevo Boszniában játszik, magától értetődik.

Tisza azután azt kérdezte, hogy a küldöttség tagjai, akiket fogadott, meg szoktak-e fordulni a klubban.

Azt feleltem, hogy tudomásom szerint Sola, Dimovics és mások el szoktak járni a klubba.

Ezután következett a további kérdés, hogy mi a véleményem Soláról, ami egyúttal rávitt a küldöttség ügyének megbeszélésére. Magam részéről Solát megfontolt és nagyon ügyes politikusnak jellemeztem, aki nagyon élesen számol a reális viszonyokkal. Minden ízében szerb, de mégis azokhoz a komolyabban veendő férfiakhoz tartozik, akik minden politikai lépésnek az előnyét és hátrányát, lehetőségét vagy lehetetlenségét gondosan mérlegelik és csak akkor exponálják magukat, ha a vetés már aratásra érett. Ezt bizonyította be a jelen alkalommal is.

— Hogyan? — kérdezte Tisza.

— Úgy, hogy miként a muzulmánok vezére, Serif Arnautovics közölte velem, még három hónappal ezelőtt is

a Magyarországhoz való csatlakozás álláspontján volt és csak közvetlenül az Ön érkezése előtt kanyarodott át a jugoszláv táborba. Mikor Arnautovics ezt neki szemére hányta, Sola nyugodtan azt válaszolta, hogy három hónap előtt a helyzet még nem volt tiszta; ma már ez az eset áll fenn és ma érkezett el az a nap, mikor nyíltan vallhatja igazi politikai meggyőződését.

A válaszom meglepte Tiszát. Felháborodottan jegyezte meg:

— Szóval megbízhatatlan, árulásra kapható elem?

— Csak azok számára, akik a szerb mentalitást nem ismerik vagy nem akarják megérteni, — feleltem én.

— De vannak megbízható, hűséges szerbek is, — jegyezte meg Tisza.

— A szerbeknek világos, határozott, de a mieinkkel homlokegyenest ellentétes céljaik vannak, melyeket a leszámolás napjáig a legnagyobb ügyességgel tudnak elleplezni. Sola már látja ennek a napnak az eljövételét, ez magyarázza meg az elkanyarodását és innét van a magyar álláspont feladása.

— De a szerbek nem mind ilyenek, — vetette ellene Tisza.

— Valamennyien, — feleltem én.

Az én újabb válaszom nem látszott őt meggyőzni és ezekkel a szavakkal „*még nincs itt egészen az este*“, mint hitetlen Tamás fordult el tőlem a jelenvolt magyar urak felé, míg én a muzulmánokkal ereszkedtem beszélgetésbe.

A klubból való távozás előtt még a holnapi utolsó tartózkodási napnak a programját beszéltük meg.

Minthogy a szarajevói tartózkodástól politikailag már alig lehetett jót remélni, azt tanácsoltam, hogy tekintsen el a további kihallgatásoktól és üdülés gyanánt egy kis kirándulást hoztam javaslatba Szarajevo szép környékére, amit ő annak a kívánságának kifejezése mellett el is fogadott, hogy délelőtt 11 órakor már ismét a konakban lehessen. Szeretne ugyanis velem és a helyettesemmel, Gyurkovicssal még egy megbeszélést tartani és néhány levelet megírni.

Korán reggel útnak indultunk Pracsá irányában. A kíséret egy másik autóban követett bennünket. Az volt a szándékom, hogy Tisza necsak Szarajevo kopár környékét, hanem a Romanja és Jahorina planina erdősegeit és a Trebevis hegytömegét is megismerje.

Eleinte nem sokat beszéltünk. Csak itt-ott hívtam fel egyik-másik érdekesebb pontra Tisza figyelmét. Egyszerre Tisza hozzám fordult:

— Meglátja, ha otthon leszek Budapesten, találkozni fogok Dusánnal és ő helyrehoz mindent.

Erre a megjegyzésre a kétség fogott el, hogy csakugyan egy nagy magyar államférfiú ül-e mellettem. Köztudomásúlag Popovics Dusán volt a szerb-horvát koalíció szerb vezetőinek egyike, hihetőleg a legtehetségesebb közöttük s azonfelül Tiszának megkülönböztetett bizalmi embere. Ha Tisza e pillanatban arra számított, hogy az óvatos Sola politikai affrontját egy másik szerb, aki esetleg az egész akciónak a szellemi kezdeményezője volt, jótéteheti, csak a szerb léleknek a nem ismerésével magyarázható meg.

— Alig hiszem, hogy Ön még láthatja Dusánt, — feleltem én.

— De igen, de igen, — felelte Tisza. — Rövidesen meg fogja hallani, hogy ő vár rám Budapesten.

Ezek a szavak olyan rövidlátást és olyan vak bizalmat árultak el, hogy mélységesen sajnálnom kellett Tiszát.

Ezután Tisza beszédesebb lett, de egyúttal nagyon izgatott is. Heves szemrehányásokat tett magának, hogy az elmúlt két év alatt a háttérben állott, hogy túlságosan megbízott Buriánban és Wekerlében és hogy szabadjára hagyta cselekedni őket. Az éleslátás és akaraterő hiányával vádolta mindkettőjüket. Azután igen éles hangon bélyegezte meg Ferdinánd román királyt:

— Királyi szó, román királyi szó, ez valamikor a becsatlenség, árlás és gazság kifejezője lesz. Fides punica helyett fides rumanica kifejezést fogjuk használni.

Azután a császárt és királyt bírálta és sajnálkozott, hogy a császár őt a legnehezebb időkben a belső és külső befolyásoknak feláldozta. Néhány kedvezőtlen megjegyzést tett Andrassy grófról és a szociáldemokráciáról.

— Kegyelmes uram, — jegyeztem meg, — kicsiny okok, nagy következmények. Az Ön helyében nem ragaszkodtam volna hozzá, hogy személyesen koronázzam meg a királyt. Ezzel nemcsak az egész udvarnak, hanem még a magyar arisztokrácia egy nagy és befolyásos részének a gyűlöletét is magára vonta. Ezeknek a csoportoknak és a szociáldemokráciának a támadásai érelték meg az Ön elejtését.

Tisza úgy tett, mintha nem hallotta volna a szavaimat. Kereste, hogy kiket terhel a felelősség, kritizálta Németországnak a háború előtti és háborús politikáját, amely a háború előtt sok tekintetben elhibázott, a háború alatt pedig következetlen és homályos volt és nélkülözte a határozott körvonalakat. Az indokolást elmellőzte. A német katonákról nagy elismerés hangján beszélt, de szemükre vetette, hogy bele-

avatkoznak a politikába. A monarchia olasz politikáját kurtán elintézte; jobb is lehetett volna.

Ezután hallgatásba merült.

Nekem természetesen feltűnt, hogy Tisza mindenféle kérdést érintett, csak azt nem, amelynek kedvéért meglátogatta a déli tartományokat. Hozzám természetesen ez állott legközelebb, miért is a beszélgetést rátereltem, még pedig olyan módon, ami nekem utólag majdnem élesnek tűnt fel. Egyenesen a mellettem ülő Tiszát aposztrofáltam:

— Kegyelmes uram, Ön most sokat beszélt az elhibázott politikáról, én azonban úgy látom, hogy legjobban a délszláv, illetőleg horvát politikánkat hibáztuk el. Bocsásson meg excellenciád a kemény szóért, de ha a délszláv kérdésben most egy szakadék előtt állunk, Ön is felelős érte. Ha Ön 1915-ben eleget tett volna az én számtalan meghívásomnak és akkor ismerte volna meg személyesen a déli állapotokat, ma másként állanánk. Ez az én szilárd meggyőződése.

Tisza rögtön válaszolt a szavaimra. Ő ismételten készült, hogy leutazzék hozzám, de sürgős ügyek mindig visszatartották. Ezenkívül azonban — ezt nyíltan beismeri, — barátai is visszatartották őt azzal az indokolással, hogy tőlem sem nyerhetne jobb információkat, mint a tárgyilagos zágrábi és délmagyarországi politikusoktól (!). Engem, tartományi főnöki tisztem korrekt betöltésének elismerése mellett sok oldalról egyoldalúnak jellemeztek, mint aki teljesen horvát irányban orientálódik.

Tisza válaszában nyíltsága kellemesen érintett, annál kellemetlenebbül azonban, hogy ő „tárgyilagos” tanácsadóira hallgatott és nem látott keresztül rajtuk. Azt feleltem neki, hogy teljesen megértem, ha ellenségeim és a horvát nép ellenségei Sarajevóban való találkozásunkat megghiúsítani igyekeztek, nem értem ellenben, hogy ő miként tarthatott ki az egyoldalú szerb orientálódás mellett. A szerencsétlenségnek ez volt az okozója.

— A koalíció szerbjei a horvát érdekeket is képviselték, én pedig személyileg mindig testvéri viszonyt akartam Horvátországgal, mondotta Tisza.

Azt feleltem, hogy az utóbbit hiszem, az elsőben kételkedem. A testvéri cselekedetnek a hiányát érzem azonban esztendőik óta. Ami a szerbeket illeti, sohasem voltam a szerb nép ellensége, de igenis ellensége voltam a szerb politikusok törekvéseinek. A horvát érdekek képviselője a szerbeknél mindig csak koalíciós tiltakozásokra szorítkozik, amelyek a magyaroknak nem ártanak és a horvátoknak nem használnak, legfeljebb a horvátokat a magyarok szemében kénytelenül ellenségeknek tüntetik fel. A szerbek soha sem képviselnek

horvát, hanem kizárólag csak a nagyszerb érdekeket. Minél gyengébb Magyarország, annál könnyebb ennek a célnak az elérése. Bensőleg a szerbek örültek a magyar-horvát ellentéteknek és minden viszálynak a románokkal és szlovákokkal, amely Magyarországot bensőleg gyöngítette és a külföld előtt disszkreditálta. A világháborúban a szerbek a monarchiának és elsősorban Magyarországnak a szétrombolására törekcsenek. Mindamellott vezetők a magyar államférfiak bizalmát élvezik.

— Az Ön jóindulatára, kegyelmes uram, mindenkor különösen büszkék voltak, — mondtam Tiszának.

A szerbek aknamunkája és a magyarok elkápráztatása senkinek sem tűnhetett fel jobban, mint nekem Szarajevóban. Mindkét körülmény csak annak a kapcsolatnak a meglazulására vezethetett, amelyben a horvát nép nyolcszáz esztendőn keresztül és ebből hétszáz éven át a legjobb barátságban élt Magyarországgal. Engem fájdalommal tölt el, hogy Magyarország az ellenséget elébe helyezi a barátnak. Az öreg Starcsevicsnek a nézetét, hogy nincsen két nép, amely jobban egymásra volna utalva, mint a magyarok és a horvátok, osztom én is. Ezt a nézetet akkor hallottam először, mikor függetlenül Starcsevictől, én is eddig a meggyőződésig dolgoztam keresztül magamat. A *finis Croatiae* a *finis Hungariae* is jelenti. Horvátországnak Nagyszerbiához való csatolását s a horvátságna a szerbségben való feloldódását Magyarország felosztásának és a magyarság pusztulásának is követni kell. Merre lehet és kell a szerbségnek könnyebben kiterjedni, ha nem észak felé? És ha a csehek Szlovákiának a birtokába jutnak, vajjon meg akarnak-e maradni a Kárpátok lejtőin? Nem fognak-e a természeti törvény erejével törekedni a magyar alföld felé? A szerbek és a csehek az ipeki patriarchatus legészakibb püspökségének a székhelyén akarnak kezet nyújtani egymásnak, a románok pedig a Tiszaig akarják előretolni határaikat. Az *ipeki patriarchatus legészakibb városa Budapest*. Ezért ha én horvát létemre a horvát érdekeket képviseltem és védelmeztem, az nemcsak horvát, hanem tisztán magyar szempontból és a monarchia nagyhatalmi állásának szempontjából is érthető volt. Érthetetlen ellenben, hogy a magyar államférfiak semmit sem tesznek, hogy hazájukat a fenyegető összeomlástól megóvják.

Tisza nagy figyelemmel hallgatta a fejtegetéseimeket, de nem válaszolt szavaimra, hanem gondolataiba mélyedt.

Közben a csodaszép paléi erdő szélén épülőben lévő katonai árvaházhoz jutottunk. Megállítottam az autót és megemlítettem, hogy túlnyomóan magyar katonamunkások dolgoznak az építkezésén. Tisza a lábfájása ellenére kiszállt a kocsiból és beszédbe ereszkedett az emberekkel.

A magyar munkásokkal való találkozás szemmel láthatólag jól esett neki. Ismét az autóba ültünk és Palé keleti végéig hajtottunk. A szép vidék és a pompás erdőségek csodálkozásra készítették Tiszát. Azt mondta, hogy a Tátrában vagy az erdélyi határhegységekben érzi magát.

Palé után megfordultunk és visszahajtottunk Szarajevóba. Visszafelé vezető utunkon azt mondta Tisza, hogy mindenkor a Horvátországgal való bizalmas viszonyoknak volt a híve és senki sem sajnálja nála jobban a régi viszony megzavarását.

Azt feleltem, ha ez így van, annál kevésbbé értem a Horvátországgal szemben követett magyar politikát, mert hiszen kiváló magyar politikusok, mint Kállay és Khuen-Héderváry beismerték a tévedésüket.

Elmondottam neki, hogy a diszebéd alkalmával, melyet Budapest székesfőváros a boszniai hódoló küldöttség tiszteletére adott, hosszú megbeszélést folytattam Khuen gróffal és nem csodálkozhattam eléggé, hogy Khuen milyen helyesen ítélte meg a szerbeket és horvátokat és milyen melegen foglalt állást egy horvát vezetés alatt álló új orientálódás mellett a déli végeken. Ő maga is igyekezett volna már ezt létrehozni, de elgondolását egyszer Starcsevics merevsége, másszor a magyar pénzügyminiszter, általánosságban pedig a Budapesten uralkodó szerbbarát irányzat, amellyel szemben ő óvatosságot ajánlott, elrontotta. Khuen ismételt sajnálkozását fejezte ki, hogy neki Horvátországban legbensőbb meggyőződése ellenére kényszerpolitikát kellett követni. Ő, mint magyar politikus, sajnálatos módon Budapestről bölcsességének volt kénytelen alárendelni magát. Annál többet igyekezett kulturális téren cselekedni. Az egyetem, a fakultások szaporítása, a színház és más kultúrmunkák ennek a bizonyítékai. Magyar vendégek őt Budapesten Zágráb kivételesen nagyarányú fejlődése miatt sokszor befektetni igyekeztek. Mikor Khuent megkérdeztem, hogy mint a munkapárt elnöke, miért nem igyekezett miniszterelnökét saját meggyőződésére téríteni, azt felelte, hogy valahányszor a horvát viszonyokra terelte a beszédet, mindig ellentmondásban volt része, azzal az indokolással, hogy már nem ismeri jól a horvát viszonyokat.

Tisza ezt elismerte, de egyben azt is mondta, hogy az utolsó évek folyamán Khuen nagyon ritkán beszélt Horvátországról és ha ez meg is történt, a nézetei annyira szemben állottak mások felfogásával, hogy tévesnek kellett tartani őket. Saulusból Paulus lett, ő ellenben soha sem volt a meggyőzések megváltoztatásának embere. Bármennyire nagyra becsülte is Khuent, mikor véleménye szembekerült Szerlecz véleményével, az utóbbit volt kénytelen elfogadni, mert a bán volt felelős és mértékadó. Most természetesen már másként gondolkodik a nézeteikről.

Elmeséltem még Tiszának, hogy miként jutott Kállay élete végén a helyes politikai felismeréshez és „*Le serbisme, — voilà l'ennemi*” kijelentéséhez és miként rendelte el a szerbekről szóló történelmi munkájának megsemmisítését, hogy a következő nemzedékek ne jussanak hibás történelmi ítélethez. Ha ő már ezzel a megismeréssel jött volna Bosziába, egészségesebb alapot találhatott volna politikai és kulturális munkája számára és magyar létére felvilágosító munkát végezhetett volna Budapesten is. Így munkássága sokszor nem sikerült kísérletekben merült ki. Ha hatása mindazonáltal nagy volt és ha munkájával személyiségének bélyegét az országra valósággal rányomta, ez csak Bosznia nagy megszervezőjének kivételes tehetségét és nagy munkaerejét bizonyítja, de nem egyúttal politikai nagyságát és ügyességét is.

Tisza megjegyezte, hogy Kállay zseniális ember, nagy szervező és kiváló közigazgatási tehetség volt és örökké kár, hogy aránylag fiatalon halt meg. Politikai megtéréséről nem beszélt. Meg voltam lepődve, hogy rögtön utána elismerését fejezte ki az én közigazgatási tehetségem fölött. Ezt az elismerést azonban mindjárt azzal a közkeletű megjegyzéssel kísérte, hogy katonáknál az ilyesmi csak kivételes.

Ez a megjegyzése arra készítetett, hogy kissé jobban belemélyedjek a kérdésbe. A személyemnek szóló bókot köszönettel elhárítottam, de utaltam Mollinarira és a Rambergre, akiknek az emléket tiszteletben tartják Horvátországban, valamint Rodicsra és Jovannovicsra, akiket még ma is tisztelettel emlegetnek Dalmáciában. A tábornoknak a hivatása természetesen más, de alapjában véve a közigazgatással megbízott tábornok már a gyakorlati ismeretek egész tömegét hozza magával. Egy magasrangú tábornoknak, például hadtestparancsnoknak, nemcsak katonai, hanem közigazgatási feladatai is vannak. Munkája kiterjed az élelmezésre, ruházatra, felszerelésre, iskolázásra, egészségügyi szolgálatra, jogszolgáltatásra és más hasonlókra is és megértéssel kell rendelkezni neki a technika, az építési és közlekedési ügyek irányában is. Mindezekben a vonatkozásokban az ő feladata a nagyszámú referensek irányítása, valamint a döntés az elébe terjesztett javaslatok fölött. A hadbiztosság, az egészségügyi, jogi és építési ügyosztály sok tekintetben a megfelelő polgári ügyosztályoknak felelnek meg. A tisztek és a legénységi állományhoz tartozók kérelmei és panaszai mély bepillantást engednek az emberek lelkébe és szükségleteibe. A kifogástalan magatartás a különböző nemzetiségekkel szemben nélkülözhetetlen kelléke a vezető állásban lévő katonának. Röviden a tábornoknak megvannak azok a gyakorlati alapjai, amelyek megkönnyítik számára egy ország közigazgatását és a neki még ismeretlen területekre való bedolgozást. Mint a rend és

tárgyilagosság képviselője, egy tábornok a tekintélyi, kizárólag a jog és törvény által szabályozott közigazgatásnak a biztosítékát nyújtja, amelyből száműzve van minden korrupció. A katonatisztet nem ok nélkül tisztelik Boszniában és a nép még ma is ösztönszerűleg benne bízik meg legjobban.

— Mindaz nagyon helyes, amit Ön mond, de egy nép kormányzása mégis más, mint egy csapat igazgatása, — mondta Tisza.

— Kétségtelenül, de mégis csak igazgatás. Magától értetődően szükséges, hogy egy tábornoknak tartományi főnöki minőségében jó adag politikai képzettsége is legyen. Sajnos, tábornokaink az örökös nemzeti harci következtében többször kerülnek a politikával összeköttetésbe, mint szeretnék. Ujoncnak így ezen a téren alig tekinthetők.

— De nézze csak, milyen szomorú tapasztalatokat kellett tennem Tersztyánszky vezérezredessel, — mondta Tisza. — Délmagyarországon mindent a fejetejére állított.

— Tersztyánszky pedig leveleiben ismételtén excellenciára és délmagyarországi polgári meghatalmazottjára, Tallián báróra panaszkodott. Tersztyánszky Talliánt egyenesen hamis információkkal vádolta meg.

— Én magam győződtem meg róla, hogy Tersztyánszkyval tovább nem lehet boldogulni, — mondta Tisza, — Nem tudott a budapesti hatóságokkal szemben viselkedni. Délmagyarországon egyre szaporodtak a panaszok nyers modora miatt; végül olyan egyenetlenség támadt közte és a polgári hatóságok között, hogy az együttműködés lehetetlenné vált. Az összes polgári hatóságokat nem bocsájthattam el és mint-hogy Tersztyánszky volt minden civódás okozója, végül a hadsereg főparancsnokságtól a felmentését kellett követelnem.

Talán azért, mert Tersztyánszky felmentéséről beszélt, ismételtén a saját felmentésére tért vissza. Ez alkalommal ok gyanánt a főpapság, a főhercegnők cselszövényeit és az arisztokrácia egyes tagjainak hamis információit jelölte meg.

A beszélgetésben hosszabb szünet állt be, mert Szarajevo tűnt fel előttünk. A régi török erődök, a keleti vasút pályája, amelyen egy vonat éppen Szarajevo felé robogott, lekötötték az érdeklődését. Tizenegy óra előtt ismét a konakban voltunk.

A konakban már Gyurkovics várt reánk. Az előre megállapított megbeszélés Tisza dolgozószobájában folyt le. Tisza először nekem adta meg a szót.

Előadásomban először a szerb, azután a magyar és végezetül a horvát államférfiak álláspontját világítottam meg és jellemeztem a szerbek céltudatos politikáját s a magyar és horvát politika tévedéseit. Az óra komolysága kíméletlenül nyílt beszédre kényszerített, noha nem lehetett kellemes nekem,

hogy a kiváló államférfiút valósággal kioktassam. Messzire vezetne, ha vázolni akarnám egy óránál tovább tartó fejtegetéseimet. Ezért csak azoknak a tényeknek a rövid kiemelésére szorítkozom, amelyek a jelenlegi helyzet kialakulását okozták.

Kossuthnak az a szándéka, hogy Horvátországnak különállását megszüntesse s a horvát-szlavon vármegyéket, úgy mint Erdéllyel történt, Magyarországhoz kapcsolja és ezzel a horvát nemzet életének fáklyáját kioltsa, 1848-ban a magyarok és horvátok közötti háborúhoz vezetett. Ettől a cserencsétlen időtől kezdve a magyarok megszokták, hogy a horvátokban leggonoszabb ellenségeiket lássák. Állandóan a horvátok elszigetelésén dolgoztak, a szerbekhez közeledtek, ami könnyen sikerült is, mert a szerbek úgy találták, hogy a horvátokkal való egyetértés ártalmas lehetett volna az ő tisztán szerb céljaiknak. Deák fehér lapja a papírkosárba vándorolt, Khuen árnyéka merült fel és a szerbek segítségével ráfeküdt egész Horvátországra. Egy húszeztendős korszakon keresztül magyarosítottak, szerbesítettek és Horvátországot pasalik módjára kezelték. A magyar történetírók, Pesthy, Marczaei és a magyar sajtó támogatta ezt a munkát. A szerbek kezüket dörzsölték. A világnak semmiféle propagandája nem lehetett volna hasznosabb az ő céljaik elérésére, mint a magyar sajtó dühöngése a horvát történelem elsikkasztása.

Magyarországhoz hasonlóan járt el Ausztria is. Dalmáciában az olaszokat és szerbeket, a lakosság egyhatodát támogatta az öthatodot kitevő horvátokkal szemben. Boszniában a közös kormány a szerb elemet segítette elő. Az egyházi és iskolai autonomia megadása révén állammá emelte az államban. Az egész monarchiában így a szerbeket erősítették és a horvátokat gyengítették. Zágrábban és Zarában szerb elnökök állottak a tartománygyűlések élén.

Lehetett-e képzelni ennél fordítottabb politikát?

A horvátok összeroskadtak az államhatalom nyomása alatt. Elkecsereedett hangulatukat a szerbek használták ki és ezek közvetítették az összeköttetést Kossuth fiához. Létrejött a fiumei rezolúció. A magyar függetlenségi párt, a szerbek és horvátok készek voltak a harcra Bécs ellen. Egyszerre Kossuth rájött ennek a triásznak a veszélyére és a vasuti pragmatikával szétrobbantotta. Ez ismét elsősorban a horvátok ellen irányult, a szerbek azonban ebben az időpontban már elég erősnek érezték magukat, hogy a harcot a monarchiával felvegyék.

A Karagyorgyevicsok munkában vannak. Boszniát választják ki a mozsálgom tűzhelyéül. Az ifjú török forradalom magával hozza a tartomány annexiójának kényszerét. 1908-tól kezdve a szerbeket már nem lehet féken tartani. Oroszország

támogatja őket. Mindazonáltal a szerbek, mint a munkapárt támaszai, Magyarországon olyan szerepet játszanak, a leg-sikerültebb kettős szerepet, amelyet valaha is a történelemben feljegyeztek. Mikor végül Szarajevóban a mindig merészebben fellépő szerbséggel szemben ellensúly gyanánt a horvát-muzulmán blokk jött tétre, a közös pénzügyminiszter, Burián báró kijelentette, hogy a szerbek ellen nem lehet kormányozni. Lehet-e ilyen körülmények között csodálkozni mindazon, aminek ezután még történnie kellett? A szerbek jobban, mint valaha, a helyzet urainak érzik magukat. A megsértettet játsszák, mert a bosnyák kormány nem akadályozta meg a blokk létrejöttét és Belgrádtól várják a jelt, hogy nyíltan fellépjenek. Ott a *Narodna Odbrana* uralkodott és ez döfött a szerb kormány tudtával 1914 június 28-án kést a monarchia szívébe.

Sajnos, ebben a kritikus időben a horvátoknak sem volt egy olyan nagy államférfiuk, aki saját népe és a magyarok előtt megfejtette volna az ortodoxia rejtélyét. Stadler érsek ilyen volt ugyan, de neki a szerbek, muzulmánok és franciskánusok gyűlöletével kellett küzdeni, ami annyira megnehezítette legfontosabb munkáját, az érsekség megszervezését, hogy intenzív politikai tevékenységre már nem maradt ideje. A gondolkozásának megfelelő propaganda számára hiányoztak az eszközei is és amennyiben mégis gyakorolta, mindig beleütközött a kormányok ellenállásába és meg nem értésébe.

Kételkedem egyébként, hogy még egy bármilyen nagy horvát politikai tekintélynek is sikerült volna, hogy le tudja győzni a magyar előítéleteket. Én magam talán jobban, mint bárki más, fáradoztam, hogy a magyar politikusok előtt nyíltan és világosan jellemezzem politikájuk veszedelmét Magyarország és a monarchia szempontjából. De hiába! Még a háború alatt is jobban hittek a szerbeknek, mint az én érveimnek. A szerbek garantálták Boszniának Magyarországhoz és nem Horvátországhoz való csatolását. És ez elegendő volt, kielégítette Magyarország mértékadó köreit.

Egy olyan politikára, amely az antant esetleges győzelmét paralizálhatná, senki sem gondolt. Most kilátás van erre a győzelemre, a jugoszláv eszme diadalmaskodik s Bosznia és a monarchia szerbjei, ahelyett, hogy törekvéseik támogatását megköszönnék, népük állítólagos elnyomóinak megcsúfolása, kigúnyolása és elátkozása közben ajánlják magukat. A félrevezetett és kétségbeesett horvátok ugyanazt cselekszik.

Azt mondtam Tiszának, hogy a csodálkozását és csalódását nagyon meg tudom érteni. Így bosszulja meg magát és így végződik a rövid távra beállított politika. Egy hosszú távra beállított magyar politikának mindig a horvátokkal,

igényeik kielégítésével s a jóhiszeműségre alapított, életrehalálra szóló összetartással és a velük való együttműködéssel kellett volna számolni.

Ha van még menekvés, — a vízbe fúló még a szalmazál után is kapkod, — ez nem lehet más, mint az úgynevezett *horvát megoldás* haladéktalan proklamálása. Ha a horvátok értesülnek, hogy Bosznia és Hercegovina az övék, talán sikerül még őket az utolsó pillanatban a jugoszlávizmussal való szakításra és *Szent István koronája alatt, a tisztán horvát zászló körüli csoportosulásra* rábírní. Azt mondtam, hogy talán sikerül, mert biztosnak már ezt sem lehet tekinteni.

Mikor befejeztem az előadásomat, Tisza a bosnyák tartományi kormánynak egyik jelentését tartotta előlem és megjegyezte:

— De excellenciád ebben a jelentésben azt mondja, hogy a boszniai szerbek és muzulmánok Magyarország *mellett* fognak állást foglalni.

— Igen, *a központi hatalmak győzelme esetén*, — feleltem én.

Kezembe vettem a jelentést, kikerestem a hivatkozott kitélt és hangosan felolvastam. Azután megmondtam, hogy most egészen más helyzet előtt, az antant győzelme előtt állunk és most azok az események fognak bekövetkezni, amelyek szintén meg vannak írva a jelentésben.

Tiszának ez a megjegyzése újabb bizonyítékát mutatta az általános politikai és katonai helyzet teljes félreismerésének. Azonkívül bizonyította azt is, hogy még nagy államférfiak is a legfontosabb jelentéseket csak futólag olvassák át és azokból csak azt emelik ki, ami nekik megfelel.

Gyurkovics, akit ezután Tisza szintén felszólított véleményének a közlésére, csak annyit mondott, hogy nagyon gyors cselekvésre van szükség és a horvátoknak biztosítékot kell nyújtani, hogy Boszniát és Hercegovinát tényleg Horvátországgal, Szlavóniával és Dalmáciával fogják egyesíteni.

Tisza ezután úgy nyilatkozott, hogy *még mindig* nincsen világos képe a legmegfelelőbb megoldási módozatról s hogy bár ő híve Dalmácia és Horvátország egyesítésének, mégis, ami Boszniát és Hercegovinát illeti, talán helyénvaló volna a *nép megkérdezése*, hogy a Magyarországhoz vagy Horvátországhoz való csatolást kívánja-e? Feltételezhetőleg a szerbeknek és a muzulmánoknak, tehát a túlnyomó többségnek a csatlakozás melletti állásfoglalását remélte.

Mekkora elvakultság! Mintha nem kapta volna már meg a jugoszláv memorandumot és nem érte volna meg a küldöttség affrontját, mintha még az egész magyar nemzetet is egy újabb ilyen affrontnak akarta volna kitenni. Az adott

körülmények között pedig szavazásra gondolni sem lehetett és ha lehetett volna is, az csak a magyar álláspont határozott visszautasítására vezethetett volna.

Néhány hónappal előbb még a dolgok egészen másként állottak. A központi hatalmak győzelme nem látszott kilátástalannak. A népszavazás a Magyarországhoz való csatlakozást eredményezte volna. De mi lett volna ennek a következése? Délen a komor politikai helyzet még jobban megromlott volna. Horvátországban fokozódó, addig még nem ismert elégedetlenség tört volna ki. Az egyesülési törekvések a szerbek örömeire megkétszereződtek volna, aspirációik határt nem ismertek volna s az árulás rohanvást a harcvonalakat is elérte volna.

A politikai helyzetnek, a népszavazás kimenetelének és következményének fel nem ismerése nem bizonyította Tisza politikai éleslátását.

Mikor mindezt feltártam előtte, Tisza elnémult. Minthogy nem tudott mit felelni, én pedig hiábavalónak láttam a további küzködést, felhívtam a figyelmét, hogy a délebed ideje elérkezett.

Az étkezés ideje alatt Tisza nagyon szófukar volt, alig beszélt és látni lehetett, hogy az átélteket és hallottakat dolgozza fel magában.

Mikor a feketekávét szolgálták fel, szemmeláthatólag igazi magyar mivolta kezdett Tiszában dolgozni. Azt mondotta, hogy én kissé sötéten nézek a jövőbe. Magyarországnak még van ereje, hogy ellenségeivel elkészüljön. Ez a bátor, magabízó hang örömmel töltött el. Azt feleltem, hogy nagyon sok szó esett, tettekre van már szükség. Ha visszatér Budapestre, vegye kezébe ő a kormány rúdját és irányítsa úgy, hogy mindenki a hagyományos lelkesedéssel kövesse őt. Boszniaért én kezességet vállalok és példánk hatni fog Bécsre is. De tettek kellenek Magyarország javára, a monarchia javára és az én utolsókat vonagló hazám javára. Neki legyen a feladata, hogy Magyarország és Horvátország közötti kötelekek megmaradjanak és hogy a két nép további együttélése számára a paritásos alap megteremtődjék.

Tisza erre azt felelte, hogy ő nem érti a horvátokat, mert azok a saját sírjukat ássák meg.

— Én sem, — feleltem. — De jött valaha egy magyar államférfiú a horvátok segítségére? Teljesítették az ő kívánságait? A magyar politika a horvátokat a kétségbeesésbe, — megvallom, az ő szerencsétlenségükre is, — a szerbek karjaiba kergette. A horvátok azt mondják, ha már mindig küzdenünk kell a jogainkért, akkor mindegy, hogy a magyarokkal küzdünk-e, vagy a szerbekkel. Az utóbbiak legalább,

mert a nyelvünk azonos, megértenek bennünket és talán mégis van arra kilátás, hogy a jugoszlávizmus talaján a jogainkhoz hozzájussunk. Kétségbeesett emberek elvesztik a tisztánlátásukat. Bizonyítsa be. Ön egy nagyvonalú cselekedettel, kívánságaik teljesítésével a horvátok iránti barátságát és a helyzetet talán még az utolsó pillanatban meg lehet menteni.

Tisza újból biztosított, hogy mindig híve volt és híve is lesz a horvátokkal való meghitt testvéri viszonynak. Szarajevóból még Dolnji Miholjca utazik Majláth grófhhoz, esetleg még Nustarra Khuen grófhhoz és Szlavóniában való tájékozódás után Budapesten keresztül jelentéstételre Bécsbe öfelségéhez. Megismételte azonban azt a fixa ideáját, hogy a mértékadó szerb politikusok Budapesten Sola „elhibázott lépését” jóvá fogják tenni. A szekér kátyúba jutott ugyan, de egyesült erővel még vissza lehet vinni a rendes útra. Az „egyesült erővel” szavaknál olyan keményen, görcsösen ragadta meg a kezemet, hogy a szorítását állandóan érzem. Ennél a búcsúzásnál nagy megindulás látszott rajta.

Délután még nálam teázott s azután a pályaudvarra hajtottunk. Útközben megköszönte a vendégszerető fogadtatást és sajnálatát fejezte ki, hogy 1915-ben nem tett eleget meghívásomnak, és hogy oly ritkán érintkezett velem. A jövőben, amely kétségtelenül nehéz lesz, számít a közreműködésemre. A pályaudvaron búcsút vett a megjelent uraktól és pontosan öt órakor elhagyta Szarajevót.“*)

Tisza utazása után. Az együttműködés, melyre a naplónak ezek a sorai céloznak, elmaradt. A szarajevói napok után a történet menete kétfelé szakad. Tisza Nádasdy alezredes kíséretében elhagyta Szarajevót és rövid szlavóniai tartózkodás után Budapesten és Bécsen át a főhadiszállásra utazott, hogy az uralkodónak jelentést tegyen megbízatásának szomorú eredményéről. Sarkotić Szarajevóban maradt és ott fogadta már másnap a Burián gróf helyébe közös pénzügyminiszterré kinevezett *Spitzmüller* báró látogatását, aki eljött, hogy megismerje a hatásköre alá tartozó kettős tartományt: Főhatósági jogköre a monarchia két délszláv tartománya fölött nem tartott sokáig. Az az öt hét, amely boszniai útjától az összeomlásig eltelt, agónia volt csupán, a Habsburgok birodalmi gondolatának agóniája.

*) Tisza szarajevói tartózkodásáról Sarkotić báró szeptember 23-án Zeidler-Sterneck báró főhadsegéd útján részletes távirati jelentést intézett IV. Károlyhoz. Ezt a jelentést a könyv végén V. számú melléklet gyanánt közlöm.

Spitzmüller báró szarajevói tartózkodása tulajdonképpen már nem is tartozik Tisza utolsó útjának történetéhez. Ha a napló feljegyzései alapján mégis megemlékezem róla, erre két okom van. Egyrészt látogatásával kapcsolatban nehányszor még felmerül Tisza István neve, másrészt csak így válik teljessé a kép, amelyet a délszláv kérdés utolsó felvonásáról és az összeomlásról megrajzolni igyekeztem.

Spitzmüller báró szarajevói tartózkodásának első napján érkezett meg a hír, amelyet a szalonikii arcvonat eseményei után már várni lehetett: Bulgária kivált a központi hatalmak szövetségéből és az antanttól különbékét kért. Nyilvánvaló volt, hogy ez a lépés a monarchiára, de különösen annak délszláv tartományaira nézve sem maradhat hatástalan. Ennek tudatában szeptember 25-én reggel a közös pénzügyminiszter és Bosznia-Hercegovina tartományi főnöke a főhadsegéd útján távirati jelentést intéztek IV. Károlyhoz, melyben a fenyegető veszedelmek elhárításának utolsó kísérlete gyanánt a monarchia délszláv kérdésének azonnali megoldását sürgetik. A távirat magyar fordítását VI. sz. mellékletben közlöm. Aki ezt a táviratot kissé figyelmesen elolvassa és egybeveti mindazzal, amit a fentebbiekben a napló alapján elmondottam, nagyon könnyen megállapíthatja, hogy igazi szerzője nem a közös pénzügyminiszter, hanem csakis Sarkotić báró vezérezredes lehetett. A távirat egész szövege az ő gondolatmenetét árulja el, amely a horvát tartományok egyesítésében és ezeknek Magyarországgal való kapcsolatában keresi Horvátország, Magyarország és az egész monarchia utolsó mentését. Hogy ez az elgondolás Sarkotićnak mennyire őszinte meggyőződéséből fakadt és Szent István koronájának egysége mennyire nem volt nála alkalomszerűen megismételt kijelentések sorozata, amelyet az esetleg közbejött események elsodornak, ennek a távirat szövegén kívül bizonyítékát szolgáltatja még az az október 1-ről keltezett és Spitzmüller báró közös pénzügyminiszterhez intézett pro memoria, amely *a legutolsó órában megegyeszer felveti Szent István koronájának keretében az úgynevezett horvát megoldás gondolatát*. Hogy ebben az időpontban, mikor a bulgár arcvonat teljesen összeomlott és Franchet d'Esperay hadserege a bulgár hadsereg roncsain keresztül előnyomulóban volt a Duna vonala felé és mikor a déli tartományokban magasra tájékoztak a megvalósulóban levő jugoszláv reménykedések hullámai, a kompromisszumos megoldás már nem látszott elegendőnek és

csak az összes horvátok egyesítésének kimondása esetén lehetett remélni, hogy a monarchia mellett kitartanak, azon csodálkozni nem lehet. De a lényeg, *a magyar-horvát sorsközösség gondolata*, még ekkor, az összeomlás előestéjén is változatlanul megmaradt.

Ez a címzés és aláírás nélküli pro memoria jellegével bíró irat annyiban közvetlenül is hozzátartozik tárgyamhoz, hogy Tisza szarajevói útjával kapcsolatban említés történik benne a *jugoszláv bizottságról*, amelyből néhány hét múlva a szarajevói *nemzeti tanács* nőtte ki magát, továbbá vázolja van benne annak a lelki átalakulásnak a folyamata, amely a hárcérei helyzet alakulásához képest folyton szélsőségesebb formákat öltött és végezetül a monarchiától való teljes elszakadásra vezetett. Ezt a pro memoriát VII. sz. melléklet gyanánt közlöm.

Annak a kérdésnek feltevése, hogy a távirat és pro memoria megírásának időpontjában bármely kísérlet a délszláv kérdés megoldására, számíthatott-e még sikerre és lehetett-e ebben az időpontban a monarchia megmentését reményleni, túlmegy ennek a kis tanulmánynak a feladatkörén. Magam részéről úgy hiszem, bármi történt volna is, ekkor sorsunk már meg volt pecsételve. A szereplők, a kortársak ezt talán nem láthatták egész világosan, a higgadt szemlélőnek húsz év távlatában nem lehet más az értéköltéte.

Tisza távozásától kezdve Sarkotić naplójában az egyes napokra vonatkozó feljegyzések állandóan rövidülnek, néha két-három nap van összefoglalva, a feljegyzések hangja pedig folyton idegesebbé, sőt komorabbá válik: a közelgő katasztrófának szubjektív megnyilatkozásai, melyeket az eseményeknek ki kellett váltani egy olyan magas állásban levő katonából, akinek kezében olyan értesülések számai futottak össze, amelyek részben még elrejtve voltak a nagyközönség zöme előtt.

Hogy a közelgő katasztrófának ez az előérzete mennyire megülte a lelkeket, arra nagyon jellemzők a szeptember 25-i feljegyzések. A hír nyomán, hogy Bulgária otthagya a központi hatalmakat, megvillan Sarkotić agyában annak a lehetősége, hogy talán még a legrosszabb, a monarchia felosztása is bekövetkezhetik és ennek kifejezést ad még a Spitzmüller báró tiszteletére adott ebéden mondott felköszöntőjében is. Szóról-szóra a következőket írja:

„Mindenféle gondolatok cikáztak végig az agyamon. A sok pro és contra után mégis arra a meggyőződésre jutottam, hogy az osztrák-magyar monarchia szétrombolása a legnagyobb történelmi ostobaság volna, amelyet az antant elkövethet. A miniszter tiszteletére mondott felköszöntőmben is ennek a felfogásomnak adtam kifejezést. Azt hangoztattam, hogy az osztrák-magyar monarchia felbomlása esetén egy másik, épen olyan hatalmas szervezetnek kellene a helyét elfoglalni. Az esetleg a helyébe lépő kis államocskákat olyan üres edényekhez hasonlítottam, amelyek a legcsekélyebb összeütődésnél széttöredeznek, vagy olyan golyókhöz, amelyek állandóan karamboláznak. Felszólalásomra adott válaszában a miniszter az államok és népek önrendelkezési jogában rejlő veszedelmekre utalt és a minden körülmények között való összetartás szükségességét hangoztatta.“

Ez már a vég kezdete. Már nemcsak az ellenség követeli, hanem a miniszter és kormányzó előtt is lehetőség gyanánt jelenik meg a monarchia felbomlásának rémképe. Délután Spitzmüller felhívja Bécsben Burián külügyminisztert és tanácsot kér tőle, hogy a „*válságra*“ való tekintettel, nem volna-e okosabb, ha elhalasztaná boszniai tanulmányútját és visszatérne Bécsbe. A válasz természetesen az, hogy utazzék haza. Az ígéret, hogy remélhetőleg nem-sokára vissza fog térni, természetesen csak ígéret marad.

A jugoszláv táborban más a hangulat. Szeptember 26-án jelentik Sarkotićnak, hogy Soláék tábora esténként pezsgős dáridókkal ünnepli a *Tisza fölött aratott győzelmet*. A napló hozzáteszi: „Csodálkoznom kell a horvátok és muzulmánok rövidlátása fölött. Számukra *nagyon keserves lesz még a jugoszlávizmusból való felébredés.*“

Ami meg van írva és ami a naplóban megírva nincs. A naplóban, amely október 19 napjával zárul, részint az utóbb bekövetkezett eseményekkel kapcsolatban, részint teljesen szubjektív visszaemlékezés formájában még néhányszor előfordul Tisza István neve. Ezek a sorok és az esztendőkkal később Sarkotić báróval folytatott mariagrüni és bécsi beszélgetéseim, amelyekről feljegyzéseket készítettem s amelyeknek visszaadásával a történetet ki kell egészítenem, azt mutatják, hogy Tiszának kemény, markáns és nem annyira fascináló, mint inkább lenyűgöző egyénisége Sarkotićra az emlékezetből ki nem törölhető, maradándó benyomást gyakorolt. Ennek kell tulajdonítanom, hogy Tiszának emléke

akár írásos, akár élőszó formájában továbbadott visszaemlékezéseiben szüntelenül visszatér.

Szeptember 24-én, tehát közvetlenül az elutazás után a következő nagyon szép, majdnem meghatóan emberi sorokat olvasom Sarkotić naplójában:

„Nagyon nyugtalan éjszakám volt. Álmomban láttam, amint Tisza Budapestre és Bécsbe siet, láttam, amint hívei köréje sereglenek. Hallottam, amint gyűjtő szavakkal szólít mindenkit a trón és haza védelmére, hallottam, amint egész Magyarországon végigzúg a kiáltás: „Moriatur pro rege nostro!”

Mindannak ellenére, ami történt, Tiszát tartom az egyetlen erős embernek, aki le tudja küzdeni a tornyosuló veszedelmeket.”

Szeptember 28—30 napjairól csak néhány szinte hevenyészve odavetett összefoglaló sor van a naplóban:

„Katonai helyzetünk egyre aggasztóbb. Nem tudom, honnan vesszük az erőket, hogy az ellenség szalonikii hadseregeinek ellen tudjunk állani. Nehéz munkanapok. Még arra sincs időm, hogy rövid sétát tegyek a kertben. Szegény Wiederin*) ismét nagyon rosszul van. *De mi van Tiszával? Mikor kezd már meg az akcióját?*”

Ez az a kérdés, amelyre a naplóban nincsen felelet. Pedig aki figyelemmel olvassa el ezt a két feljegyzést, annak akaratlanul is éreznie kell, hogy az, aki ezeket a sorokat írta, a kérdést nem ok nélkül vetette fel. A feljegyzésekben van egy hiányosság, amely magyarázatra szorul.

Sarkotić legbizalmasabb közlése szerint azt a megbeszélést, amely az elutazás délutánján folyt le közte és Tisza között, a napló lényegileg tartalmazza, de bizonyos mértékig lesímított formában. Pedig az a velem szóbeli visszaemlékezés formájában közölt mondat, amelyet tényleges szolgálatban álló cs. és kir. tábornok léte, még a saját maga számára készített bizalmas feljegyzésekben sem vethetett papírra, hozzátartozik a két szereplő jellemzéséhez, megmagyarázza az álmot és feleletet ad a felvetett kérdésre is.

Hogy mindent megérthessünk, a horvátországi, dalmáciai,

*) Wiederin őrnagy, Sarkotić szárnysegéde. Október 7-én Bécsben elhalálozott.

hercegovinai utazás és a szarajevói jelenet után el kell képzelnünk Tisza István lelkiállapotát. Nem a felelősségnek utólagos és céltalan keresése, hanem egyszerű ténymegállapítás, hogy mint a magyar államférfiak legnagyobb része, Tisza István sem ismerte a délszláv kérdést igazi mivoltában, vagy legalább is nem tulajdonított neki sorsdöntő jelentőséget. Ezt mutatja, hogy miniszterelnök korában mindig elhalasztotta a délszláv tartományok meglátogatását és hogy a délszláv kérdés megoldását is elhalaszthatónak vélte arra az időre, ha a háborút győzelmesen befejeztük, vagy legalább is nagy részben sikerült a monarchia birtokállományát megtartani. Egyes nyilatkozataiból, amelyeket elszórtan Nádasdynál és Sarkotićnál találunk, arra lehet következtetni, hogy azokat a nyugtalanító jellegű mozgolódásokat, amelyeknek híre hol Laibachból, hol Abbáziából, hol Szarajevóból Budapestre és Bécsbe érkezett, csak a hivatásos politikusoknak tulajdonította, de abban a hiszemben élt, hogy a nép és a polgári középosztály hű a dinasztiahoz és a monarchiához. Remélte azt is, hogy a bosnyák kérdést a közvetlen Magyarországhoz való kapcsolás formájában meg lehet oldani s megkérdés esetén a nép többsége e megoldás mellett fog állást foglalni. Mikor mint homo regius megbízatását megkapta, körülbelül ezekkel az elképzelésekkel indulhatott útnak. Rövid néhány nap alatt minden elképzelésében csalatkozott. Egész útjának során Zágrábtól Szarajevóig a meghallgatottak között egyetlen embert nem talált, aki legcsekélyebb reményt nyújtotta volna, hogy elképzelései megvalósulhatnak. Ehelyett azt tapasztalta, hogy a horvát arisztokrácia felmondja a szolgálatot, a tisztviselői kar, a legmagasabbakat sem véve ki, ingadozó, az emberek egy része kerüli az egyenes választ, vagy kétértelmű szavakba burkolja nézeteit, még az is, aki kitart az állam iránti hűségében, az övével homlokegyenest ellenkező politika követését ajánlja, kívül pedig minden alá van aknázva és kész az elszakadásra. Az utolsó szarajevói ebéden, amelyen csak nagyon kevesen vettek részt, tehát ahol legjobban nyílt volna alkalom fesztelen eszmecserére, Sarkotić megfigyelése szerint szófukar volt, látszott, hogy az átélteket és hallottakat dolgozza fel magában.

Esztenődikkel később, mikor Sarkotić felhatalmazását kértem, hogy naplójának egyes részeit Hegedüs Lorántnak megmutathassam, aki akkor dolgozott *„Két Andrássy és két Tisza“* című munkáján, Sarkotić 1936 január 26-i kelettel azt írta nekem, hogy benyomása

szerint Tiszának a déli tartományokban tett útja a legszörnyűbb politikai csalódás volt, amely embert egyáltalán érhetett. Wekerlével szemben, akiben megvolt a hajlandóság, hogy könnyedén, vagy legalább is könnyebben fogja fel a dolgokat, mint súlyuk megkövetelné, Tisza az az ember volt, aki komoran küzdött fájának és saját magának végzetével. „Képzelve magát egy olyan embernek a helyzetébe, — írja ebben a levélben, — aki hirtelen szakadékot pillant meg maga előtt, megszédül és akár előre, akár hátra nem tud egy lépést sem tenni.“ Élőszóval mondotta egy alkalommal, hogy valóságos fájdalmat okozott neki ennek a nagy embernek lelki vergődése, vívódása önmagával.

A szavakban lehet különbség, de meglepő, hogy a lényegben Nádasdy, Sarkotić és Hegedüs jellemzése Tisza lelkiállapotáról mennyire találkozik egymással.

Ez volt a lelki háttére annak a beszélgetésnek, amely fentebb a naplónak a szarajevói elutazást közvetlenül megelőző soraiban olvasható. De mi az, ami ezekből a sorokból hiányzik? Ezt természetesen csak utalásszerűen tudom rekonstruálni Sarkotić szóbeli közlései alapján. Épen azért, amit a következő sorokban papírra vetek, természetesen nem pragmatikus és folytatólágos előadása egy tárgyalásnak, hanem visszaemlékezések mozaik-darabkáinak összeállítása, amelyek azonban nélkülözhetetlenek, ha az egész képet megkapni akarjuk.

... Sarkotić beszél és Tisza hallgatja őt. Sarkotić, a katona beszél a kétségbeejtő katonai helyzetről, amelyet a politika tétovázásai is súlyosbítanak. Egy jóakaratú, de önállótlan, minden oldalról jövő befolyásoknak engedő, nem a trónra nevelt fiatal uralkodó áll a monarchia élén, akinek szerencsétlen kapkodásai csak súlyosbítják az amúgy is súlyos helyzetet. A Habsburgok birodalma kétszer volt a mostanihoz hasonló végveszedelemben; egyszer Mária Terézia trónralépése idején, másodszor 1848-ban. Mária Teréziát a magyarok mentették meg és a „Moriatur pro rege nostro!“ pozsonyi jelenete egyik legcsodásabb emléke a magyar történelemnek. 1848-ban a horvát Sarkotić nagy előde és honfitársa, Jelacics — a beszélő kéri a magyar Tisza Istvánt, hogy ne nehezteljen ezért a hasonlatért, — a gyenge uralkodó ellen vállalta a trón és a birodalom védelmét. Miért ne foghatnánk ma össze magyarok és horvátok a trón és a monarchia megmentésére? És Bosznia-Hercegovina kormányzója, a déli haderők főparancs-

noká, a Lovcsen meghódítója, a császár és király vezérezredese, odahajol Tisza Istvánhoz és kiejti a nagy szót: *Tisza Istvánnak, a monarchia egyetlen igazán erős emberének kötelessége, ha kell, hogy a gyenge császár és király ellenére is megmentse a monarchiát.* Menjen haza és vegye kezébe Magyarország kormányát és érvényesítse a befolyását az osztrák ügyekre is úgy, hogy még néhány hónapig kitartsanak. Délen a boszniai hegyek között és a Duna vonalánál utolsó erőfeszítéssel fel lehet tartóztatni az ellenséget. Azalatt az ő feladata volna, hogy a monarchia határain belül egy elhatározó gesztussal megoldja a délszláv kérdést, kifelé pedig igyekezzék békét kötni mindenáron. Így talán el lehet kerülni a katasztrófát.

Egy kifejezésre, amelyet Sarkotić Tiszával szemben használt s amelyet előttem szinte a történelmi hűség megőrzése gyanánt ismételtlen hangoztatott, nagyon jól emlékszem:

— *Es ist nicht ausgeschlossen, dass Sie den letzten kaisertreuen Kroaten vor sich sehen.*

Az egész idő alatt Tisza merően nézett maga elé, olyan ember benyomását keltette, aki irtózatot benső küzdelmet folytat önmagával, de *nem válaszolt.*

Kint a pályaudvaron a búcsúzás pillanatában Sarkotić burkoltan még egyszer célzott erre a beszélgetésre. Megkérdezte Tiszát, hogy lesz-e még alkalmuk együtt dolgozni a monarchia megmentésén. Tisza csak ennyit felelt:

— *Gott gebe es!*

Szarajevóban ezek voltak Tisza utolsó szavai.

Sarkotić, mikor ezt a beszélgetést és ezeket az igazán emberi dokumentumokat nekem ismételtlen elmondotta, esztendőnk multával sem mulasztotta el hozzátenni:

— A búcsúzásnál olyan görcsösen szorította meg a kezemet, hogy még ma is érzem szorítását.

Ez az, ami a naplóból hiányzik. Ez a magyarázata az álomnak és az önmagához intézett kérdésnek, hogy Tisza mikor kezd meg végre az akcióját. Ennek elmondása nélkül a történet lélektanilag nem tökéletes.

Száguldanak a végzet fekete lovai. Hegedüs Loránt írja „Két Andrássy és két Tisza” című könyvében, hogy mikor Tisza Istvánt hazaérkezése után Budapesten felkereste Horvát Sándor

és Frank Ivo, a horvát jogpárt két vezére, ezek egybehangzó feljegyzése szerint „Tisza könnyezett s lassan, ünnepélyesen, szavakkal küzdve, de minden szót külön nyomatékkal hangsúlyozva, kijelentette, el kell ismernie, hogy a magyar kormány horvát politikája teljesen elhibázott volt, *tökéletesen belátja a jogpárt követeléseinek jogosságát és Fiuméig bezárólag az összes délszláv tartományok egy államban való egyesítésének föltétlen szükségességét.*“ Még határozottabban juttatta ezt kifejezésre Tisza utolsó képviselőházi beszédében: „A jugoszláv nemzeti tanács, amely most előtérbe lépett és kizárólagosságot vindikál magának, tulajdonképen félreszorította és elsikkasztotta a horvát nemzetet . . . A horvát nemzettel ezután nekünk magyaroknak, meggyőződéseim szerint, meg kell egymást értenünk. Nézetem szerint nekünk magyaroknak is le kell ebben az irányban vönnünk az utolsó események konzekvenciáit, meg kell teremtenünk azt a helyzetet, hogy végre-valahára *bedálljon a teljes egyetértés, a teljes bizalom, a teljes összhang a magyar és horvát testvérnemzet között.* S ebben a tekintetben megértő előzékenységgel kell fogadnunk a horvátság követeléseit. De mindenekelőtt abba a helyzetbe kell juttatnunk a horvát nemzetet, hogy szót emelhessen és fel kell szabadítanunk az alól a járom alól, melybe a jugoszláv cégér alá bújó, kizárólag szerb politikai tendencia kényszerítette.“

Politikailag a meglátásnak ez a megváltozása és a meggyőződésnek ez az átalakulása volt a *következése* a délszláv tartományokban végzett tanulmányútnak. Tisza, aki addig abban a hitben élt, hogy a monarchia szerbjeinek többségét meg lehet tartani a dinasztia és az állam iránti hűségében, meggyőződött róla, hogy a szerbekben oly erősen élnek az egységes délszláv állam megteremtésére irányuló nemzeti aspirációk, hogy elszakadási törekvéseiket sem szép szavakkal és rábeszéléssel, sem fenyegetésekkel megakadályozni nem lehet. Egyetlen és utolsó lehetőség gyanánt maradt meg számára is, amit Sarkotić és Pilar Ivo fejeztek ki előtte legpregnansabban: a horvát követelések teljesítése, az évtizedek mérgező anyagának eltávolítása után ismét a múlt századok testvéri magyar-horvát viszonyának helyreállítása s a kielégített és megelégedett horvátok állami szervezetének beillesztése Szent István koronájának és a monarchiának keretébe. És ha Tisza István hosszú vajúadás után erre a következtetésre eljutott, feltétlenül becsületes egyénisége és meggyőződéseinek őszintesége mellett képzelni sem

lehet mást, minthogy e törekvések megvalósítása nála pusztá jelszó nem maradhatott volna. Hosszú esztendőekkel előbb, a nemzeti munkapárt megalakítása alkalmával tartott vigadói beszédében mondta: „Becsületes politikus csak az lehet, aki olyasmit hirdet, amit megvalósítani akar is, tud is.” Ha ezek után csak következésnek mondom a változást, amely Tisza Istvánnak a délszláv kérdésről alkotott politikai felfogásában végbement és nem egyuttal *eredménynek* is, akkor személyileg őt a felelősség alól mentesítenem kell. A felismerés már elkésett s a belőle levont következtetések megvalósítására már nem volt idő és alkalom. Száguldva megindultak a végzet fekete lovai és emberi erő már nem volt elégséges, hogy száguldásukban megakadályozza őket.

... Tisza István hazatért a monarchia délszláv tartományaiban végzett útjáról, de sem következményeiről, sem eredményeiről a nyilvánosság számára nem nyilatkozott. Idehaza csak a *sutiógó propaganda* rebesgetett valamit arról, ami Szarajevóban történt, vagy történhetett. Az út egyes részletei csak a bécsi lapok közleményei révén kerültek nyilvánosságra, amelyeket a szarajevói „*küldöttség*” egyes tagjai informáltak. Azután következett a Reichstagban *Korosec* szlovén és *Stanek* cseh képviselő gyűlölettől eltelt interpellációja ... Korosec néhány héttel később mint népjóléti miniszter tagja volt a monarchia romjain megalakult Nagyszerbia első kabinetjének ... Örök szégyene a magyar sajtónak, hogy egy része süvítően muzsikált bele az összeomlást megelőző kísérteties hangzavarba ... Tisza nem nyilatkozott és hogy a király elé milyen véleményt és javaslatot terjesztett, arról senki sem tudott ... A szerencsétlen fiatal király pedig kapkodott ide-oda, mikor már nála sokkalta erősebb és férfiasabb egyéniségek sem tudták volna megakadályozni a katasztrófát.

Száguldottak a végzet fekete lovai ... A király Reichenauban fogadta Wekerlét, Andrássyt és Tiszát és közölte velük, hogy egy manifestumot szándékozik közzétenni, amely a monarchiát föderális országok szövetségévé alakítja át. Mindhárom magyar államférfi óvta őt a veszedelmes lépéstől, amely trónjába kerülhet ... A király Andrássyt kiküldte Svájcba, hogy ott próbáljon összeköttetést keresni az antant meghatalmazottaival, Wekerle és Tisza visszautazott Budapestre ... és a manifestum, Károly király uralkodói bölcseségének ez a meghatóan naiv megnyilatkozása az elulazásukat követő napon mégis napvilágot látott ... Ekkor pedig

az osztrák miniszterek voltak meglepetve, mert a manifesztumnak volt egy klauzulája, amely Szent István koronájának sértetlenségét garantálja. Mintha bizony szavakkal, nyilatkozatokkal, manifesztumokkal és császári és királyi aláírásokkal változtatni lehetett volna a végzetten... A szerencsétlenül naiv manifesztum hatása alatt Wekerle a parlamentben kijelenti, hogy Ausztria federalizálása következtében Magyarországnak a tiszta perszónalunió alapjára kell helyezkedni. Fejtegetéseihez Tisza is hozzájárul és kimondja, hogy a megváltozott helyzetre való tekintettel a konzekvenciákat a magyar állam függetlensége és a perszónalunió irányában kell levonni. De ebben a beszédében kimondja a végzetes szavakat is, amelyek már csakugyan a vég kezdetét jelentették:

— *A háborút elvesztettük!*

Tisza István, mikor ezeket a szavakat kiejtette a száján, talán nem is volt tudatában e szavak szörnyű jelentőségének. Talán ő, akinek egyéniségétől semmi sem állott távolabb, mint a valóságok szépítése, elkendőzése, azt akarta, hogy mások is tudatára ébredjenek annak, amit felismert s a rideg valóságnak megfelelően vonják le a helyzet következtetéseit. De talán azt sem tudta, hogy e szavaknak sokkal nagyobb, sokkal végzetesebb a jelentőségük, épen azért, mert az ő szájából hangzottak el, mintha bárki más mondta volna ki őket. Hiszen nemcsak Sarkotičnak legbizalmasabb használatra írt naplójában, hanem Magyarországnak, az egész monarchia; sőt a monarchia határain túl, a hadviselő felek köztudatában ő volt az *erős ember*, akit lehet, hogy szerettek, lehet, hogy gyűlöltek, de akit a számvetésekből kihagyni nem lehetett. Akkor már csakugyan minden remény elveszett, ha ő ismeri el az egész magyar képviselőház színe előtt:

— *A háborút elvesztettük!*

Ez a kijelentés a válasz Sarkotičnak arra a kérdésére, amelyre a naplóban nincsen válasz s amelyre odalent, Szarajevóban, heteken keresztül hiába várta a feleletet. És mikor naplójának legutolsó oldalán, az október 19-i dátum alatt mégegyszer előfordul a Tisza István neve, ez már csak egy önmagához intézett újabb tépelődő kérdés formájában történik: mi lehetett az, ami megbénította Tiszát, hogy magához ragadja a vezetést a szerencsétlenség napjaiban, mint ahogy vezér volt a szerencsés napokban? Pusztán a politikai eseményekkel ezt nem lehetett megmagyarázni. Felveti a kérdést, nem volt-e Tisza áldozata egy lelki tragédiának, talán

annak a belső összeférhetetlenségi gondolatnak, hogy épen az ő neve, az ő személye nem alkalmas arra, hogy a legszörnyűbb válság óráiban képviselje kifelé az uralkodót, a monarchiát és nemzetét? Ezt a kérdést veti fel önmagának a napló írója és ez a második kérdés, amelyre nincsen felelet.

... Két héttel később Bécs és Budapest utcáin dübörögtek a végzet fekete lovai. Kitért a forradalom, amelynek Tisza István volt az első és legnagyobb áldozata.

Mellékletek.

I.

Sarkotić István báró vezérezredes jelentése Burián báró közös pénzügyminiszterhez a magyar és osztrák miniszterelnökökkel 1918 augusztus 31-én folytatott megbeszélésről.

„Nagyméltóságú Miniszter Ur! Kötelességszerűen van szerencsém Nagyméltóságodat azoknak a megbeszéléseknek lefolyásáról tájékoztatni, amelyekben a két kormányelnök ur meghívására augusztus 31-én Budapesten volt szerencsém résztvenni.

A sifírozott táviratomban említett és a délszláv kérdésnek szentelt megbeszélések során alkalmat nyújtottak nekem, hogy Wekerle és Huszár báró önméltóságaik előtt a múlt hónap 16-án Nagyméltóságodhoz intézett levelemben ezen kérdésre vonatkozólag kifejtett nézeteimet és különösen kompromisszumos javaslatomat, főleg a magy. kir. miniszterelnök úr előtt, kimerítően feltárjam és megismertessem.

Fejtegetéseim meghallgatása után Wekerle önméltósága arra a nehéz helyzetre mutatott rá, amelyet a magyar miniszterelnökre nézve az országgyűlésnek a bosnyák kérdésben elfoglalt álláspontja jelent; az ellenállást, amellyel ezeknek a tartományoknak okkupációja és később az annexiója is a magyar parlamentben találkozott, annakidején Andrássy gróf és három évtizeddel később ő maga csak azzal tudta leszerelni, hogy a mértékadó körök előtt kilátásba helyezte, hogy Bosznia és Hercegovina mindig a magyar királyságnak lesz az alkotó része és valósággal éknek marad meg a horvátok és szerbek között, hogy egy jugoszláv állam kialakulását meggátolja. Anélkül, hogy a maga idejében ennek az álláspontnak a helyességét kétségbe vontam volna, a figyelmet az időközben bekövetkezett eseményekre hívtam fel, amelyek azt eredményezték, hogy Bosznia és Hercegovina már kevésbé az elválasztó ék, mint inkább a gyutacs szerepét játszotta, amely jobbra és balra a robbanást idézte elő. Az 1914 esztendő ennek a szomorú bizonyítéka.

Ebből azt a következtetést vontam le, hogy a mértékadó magyar köröknek azt az elgondolását, amely a kérdést egy *corpus separatum* formájában akarja megoldani, újabb megfontolás és megbeszélés tárgyává kellene tenni és különösen azt kellene mérlegelni, hogy a megoldásnak ez a módozata valószínű eredményében elsősorban nem a szerb propagandának és az antantnak a törekvéseit segítené-e a megvalósuláshoz?

Miként a múlt hó 16-án kelt jelentésemben kifejtettem, egy ilyen megoldás könnyen valósággal eruptív visszahatásokat válthat ki és távolabbi hatásában a monarchia déli tartományaiiban az államellenes szerb gondolattal azonos felségáruló érzés elterjedését vonhatja maga után, amely célnak eléréséhez a szerb irredenta szemében minden eszköz alkalmasnak látszik.

Ennek a hangulatnak az elterjedése esetén, — amelyet a tekintetbe jövő területeknek nyugati részeiben, tehát Horvát-Szlavonországban, Dalmáciában és Krainában feltétlenül bekövetkezendőnek jelezhetek, — a corpus separatum gondolata megfelelő időpontban Boszniában is az álcázott és kiszámított magatartását illetőleg a lojalitás és felségárulás között sajátos ingalengést mutató szerb elemnél hirtelen a nyílt felségárulásba való átcsapódás s az irredentának az Adriától a Timokig való kiterjedése váltaná ki, ami Szerbiának ehhez az irányzathoz való csatlakozása mellett végezetül a magyar állam ellen fordulna.

Az ilyen eshetőségek megelőzésének legcélszerűbb eszköze véleményem szerint a *horvát és szerb elemnek teljes állami különválasztásában rejlik*, amire céloz az én kompromisszumos javaslatom is. Ha Horvát-Szlavonország és Dalmácia egyesíttetnek és Bosznia ezekhez csak virtuálisan hozzákapcsolatik, a két szerb állammal — Szerbia és Montenegró, — szemben Szent István koronája alatt egy komplexum képződik, amely *horvát orientálódás mellett* a legjobb gátat szolgáltatná a szerb törekvések megvalósulásával szemben.

Veszelmes volna ellenben egy szerb kurzus Boszniában és Hercegovinában, legyen ez akár corpus separatum formájában megszervezve, akár pedig az én javaslatom értelmében virtuálisan Horvátországgal egyesítve, de közigazgatástechnikailag minden tekintetben Magyarországnak alárendelve. A szerb kurzus Bosznia-Hercegovinában nemcsak azt vonná maga után, hogy ezek a tartományok egyenesen előkészítettnek a Szerbiához való elszakadás számára, hanem még azt is, hogy Horvát-Szlavonország még erősebben bevonatnék a szerb propaganda fertőzésébe. A monarchia és különösen Magyarország érdekében ezen területen legfeljebb egy *horvát-muzulmán irányzat*, de a három felekezet türelmetlensége mellett leginkább egy *indifferens irányzat* volna ajánlatos, amely a politikát lehetőség szerint kikapcsolná és elsősorban ezeknek a tartományoknak gazdasági emelésére törekednék. Közben az államnak, iskolának és egyháznak erélyes kísérletet kellene tenni különösen a szerbek körében egy államhű új nemzedék nevelésére.

A jelenlegi szerbségnek veszelmes voltát találóan jellemzi az oszt-rák miniszterelnök úrnak egy közlése, amely felvilágosítást nyújt arról is, hogy a szerbek milyen messzire mennek, ha arról van szó, hogy a saját érdekeiket a jugoszláv érdekek előtérbe állításával, — amelyet egyébként én a szerb érdekekkel azonosaknak tartok, — előmozdítsák. Hussarek báró önmagyméltósága bizalmasan közölte velem, hogy Jeglics püspököt, aki hosszú időn át kanonok volt Boszniában és valószínűleg a többi egyházfőket is az vitte át a jugoszlávizmus táborába, hogy belgrádi papok keresték fel és arról biztosították őt, hogy a szerbek hajlandók volnának

a katolikus unió elfogadására. A katolikus papságnak ez a becsapása annál is inkább meglep, mert hiszen a történelemből tudni kellene, hogy a közép-korban a szerbek milyen ügyességgel vezették félre a pápákat, anélkül, hogy valaha is eszükbe jutott volna komolyan foglalkozni az áttéréssel. Ez az eset csak azt bizonyítja, hogy még egy nagyon intelligens szlovén pap is, az országban való tizenöt esztendei tartózkodás után nem tudott a szerb lényeg felismeréséig eljutni. Aki magáévá tudja tenni az olyan képtelenséget, hogy a szerbekből katolikusok lehetnek, az nem ismerheti a szerb nép lelkét és történetét.

Ezen állításomnak a bizonyítására Stadler érseket hozhatom fel, aki bizonyára hasonló célkitűzésekkel jöhetett az országba, de akinek éppen úgy be kellett látni fáradozásainak eredménytelenségét, hogy a katolicizmust a szerbség körében elterjessze.

Azzal a netaláni nézettel szemben, hogy Boszniában esetleg Dél-magyarországra való tekintettel kell szerb politikát folytatni, szintén a legkomolyabban kell állást foglalnom. A szerb elem zömének ma sajnálatosan találó és a leghivatottabb propagandaírók által nyíltan beismert mentalitása, miként már említettem, politikai tekintetben a külső körülmények által diktált ingalengésben nyilatkozik meg a lojalitás és felségárulás között. E mentalitás alól nyugodt magatartásuk dacára még a magyarországi szerbeket sem vonom ki s ennek bizonyítására Wekerle őnagyméltósága előtt az egyik legtekintélyesebb szerb vezetőnek a „*Südslavische Rundschau*“ 3. számában közölt és az egyik délmagyarországi kulturális centrumból, valószínűleg Ujvidékről eredő levelét olvastam fel. Ebből az írásból megállapítható, hogy a jugoszláv gondolat a magyarországi szerbek körében is teljes mértékben talajra talált. Nagyon jellemzők az említett vezetőnek a záró szavai: „Igy gondolkozik a mi egész intelligenciánk és így gondolkozik összességében a népünk is, osztályra és rétegződésre való különbség nélkül.“ A végső szavak ebben a jellegzetes mondásban csúcsosodnak ki: „A szerb él és mint hős él.“

A magy. kir. miniszterelnök úr őnagyméltósága fejtegetéseimre azt jegyezte meg, hogy szeptember 1-én vagy 2-án a horvát képviselők további tárgyalások végett ismét Budapestre jönnek. Mikor a delegátusok neveit kérdeztem, őnagyméltósága elsősorban *Kulmer* grófot, továbbá *Popovics* Dusánt és ha jól emlékszem, *Pribicsevicset* nevezte meg.

Én nem hallgathatom el, hogy ezekkel a politikussal szemben a szükséges elővigyázatosságra utaljak, amit mindenesetre a politikai tárgyalásokban rendelkezésére álló gazdag tapasztalatoknál fogva Wekerle őnagyméltóságánál kétségtelenül feltételezek; rámutattam, hogy a sértett hiúságból a koalíció vizeire űzött Kulmer gróf teljesen kifogástalan jellem ugyan, de a többi, névleg horvát, valóságban azonban szerb célokat követő képviselők, elsősorban a rendkívül ravasz Popovics, magukat ezekben a kérdésben tisztán opportunisztikus szempontok által vezettetik mindaddig, míg el nem érkezik az átcsapódás kedvező pillanata, amitől bensőleg aligha idegenek.

Ebben a körülményben látom én a szerb-horvát koalíció nagy veszedelmét is fennforogni, amelyben a szerbek ragadták magukhoz a vezető

szerepet, akik ezt a külpolitikai helyzetnek a kedvezőtlen alakulása esetében végeredményben a monarchia hátrányára aknázhathaták ki.

A délelőtti megbeszélések a cs. kir. miniszterelnök úr fejtegetéseivel értek véget, aki csatlakozott az én álláspontomhoz.

Délután a két miniszterelnök először egymás között folytatta tárgyalásait. Mikor a tárgyalásokba később én is bevonattam, Wekerle öngyméltósága a megállapodás eredménye gyanánt közölte velem, hogy ő meg fogja várni az új bán kinevezését és körülbelül hat hétig tartó szünetet fog közbeiktatni, hogy alkalma legyen magát a horvát-szlavonországi viszonyok alakulása tekintetében informáltatni, aminek megtörténte után kerül majd a sor újabb tárgyalásokra.

Szabad legyen megjegyeznem, hogy ebből az esetből kifolyólag én magam irányítottam a beszédet egy horvát tábornoknak bánná való kinevezésére. Minthogy megbízható helyről azt az értesülést nyertem, hogy felmerült az a gondolat, hogy adott esetben én neveztessem ki bánná, nem késtem a magyar-horvát kiegyezés 52. szakaszára utalni, amely szerint katonai állományhoz tartozó egyén bán nem lehet. Nem mulaszthatam el *Unkelhäuser* öngyméltóságának általam javasolt báni kijelölésére utalni, mint aki Horvát-Szlavonországban a legnehezebb viszonyok között nagyon jól bevált, alapos törvényismerettel és közigazgatási gyakorlattal rendelkezik, azonfelül a magyar-horvát sérelmeket teljes mértékben ismeri, miért is mindezen szempontok figyelembe vételével őt még öfelségénél is javaslatba hoztam. Egy tábornokot Horvátország élére csak ultima ratio esetén és akkor is csak királyi biztosi minőségben és jogkörrel ajánlottam.

Ugy láttam, hogy Wekerle öngyméltósága tökéletesen osztotta idevonatkozó nézeteimet és feltételezem, hogy ezek az osztrák kormányelnök úr helyeslésével is találkoztak. Öngyméltósága megemlítette még a horvátoknak pénzügyi önállására irányuló törekvését, amit azonban arra való tekintettel, hogy a monarchia épen azon az úton van, hogy Németországgal szorosabb gazdasági kapcsolatba lépjen és hogy a jövőben csak a nagy gazdasági testeknek lesz létjogosultságuk, nem tartott megadhatónak.

Ehhez a nézethez én is csatlakoztam, azzal a megjegyzéssel azonban, hogy ez esetben a horvátoknak a bevételekben való részesedését kellene *kedvezőbben* megszabni.

Öngyméltósága Fiuméről is beszélt, ahol a horvátoknak kulturális mozgási szabadságot kellene engedélyezni, mert az eddigi tapasztalatok szerint az olaszokkal szemben ilyen érdekek már nem foroghatnak fenn.

Végezetül a közös pénzügyminiszteri állás betöltése is szóba került, melynek során Wekerle öngyméltósága határozottan állást foglalt a megbeszélések során említett *Clam-Martinic* katonai főkormányzó személyével szemben és egy kevésbé kimondott osztrák egyéniség kiválasztását látta kívánatosnak.

A megbeszélés lefolyása azt a benyomást váltotta ki belőlem, mintha Magyarországon azokat a jelenségeket, amelyek jelenleg délen részint nyíltan (laibachi kongresszus), részint titokban lejátszódnak, valamint a délszláv kérdés gyors és megfelelő megoldásának a szükségességét, még mindig bizonyos mértékig alábecsülnék.

Az én nézetem az, hogy bármely halasztás esetén a jugoszláv fertőzés terjedése és az ellentétek szükségképen várható kiélesedése mellett a megoldás mind nehezebbé válik.

Az egész kérdésnek ismételt átgondolása újból ismét csak a kompromisszumos javaslatomhoz vezet, amelynek keresztülvitele természet-szerűleg nem eshetik meg horvát részről jövő tiltakozás nélkül. Mégis ez a javaslat nyújtja az egyetlen megoldást, amely Magyarországra nem jelentene veszteséget, Horvátországban pedig nem idézne elő közvetlen elkeseredést. Miként 16-i levelemben részletesen kifejtettem, ez a megoldás amellett, hogy a modern nemzetiségi elv tiszteletbentartását is jelentené, amit a monarchia nemzetközi helyzetében nem lehet eléggé megbecsülni, de facto teljes mértékben biztosítaná Magyarország részére a közigazgatás irányítását és azt a szerb ortodoxok és a muzulmánok lekötése mellett gyakorlatilag nem vetné időbeli korlátozásnak alá, mindezekon felül pedig a virtuálisan kimondott egyesülés tényleges keresztülvitelének lehetőségével az utóbb említett két felekezetet úgyszólván sakkban tudná tartani.

Az elválasztó éknek a magyar megoldásokban felmerülő gondolatát ezzel szemben már túlhaladottnak s azonfelül veszedelmesnek is tartom. A szerencsétlen 1914. esztendőre való utalás mellett egy történelmi visszaemlékezés is ezt bizonyítja.

Ez a visszaemlékezés a hatalmas bosnyák királynak, Tvartko Istvánnak a birodalma.

Birodalma az abban az időben fennállott ellentétek dacára a legkevesbé sem alkotott elválasztó falat kelet és nyugat között, hanem inkább jegecesedési központot alkotott és horvát, szerb, sőt még Boszniában fekvő magyar területeknek részben önkéntes csatlakozása folytán állandóan terjeszkedett, a magyar királyi házzal fennállott közeli rokonsága dacára!

Ez a bosnyák király volt az egyedüli, aki az akkor összes szabad szerb területeket, sőt még Horvátországot és Dalmáciát is egyesítette jogara alatt és a bosnyák és szerb királyok kettős koronáját tette a fejére.

Olyan példa ez, amely következtetésekre nyújthat alkalmat. Más oldalról azonban teljesen át vagyok hatva attól a meggyőződéstől, hogy déli végeink üdve Horvátország és Magyarország egymás iránti bensőséges és testvéri viszonyától függ, miért is a monarchián belül csak olyan politikát ajánlhatok, amely a szerbséget politikailag kikapcsolja a számvetésből, de a szerbeknek, mint nemzetiségnek, mindazokat a szabadságokat megadja, amelyekkel maga a vezető nemzet rendelkezik.

E meggyőződéshez vezetnek az egyik legkiválóbb magyar embernek, a megboldogult *Kállay* miniszternek a tapasztalatai is, aki néhány évvel halála előtt, miként azt velem annak idején *Thallóczy* öngymél-tósága közölte és miként azt egyébként *Chlumecsky* bárónak egy nemrég megjelent munkájában is megerőstve találok, a szerb lényegét felismerte és a szerbekről szóló munkáját megsemmisítette, hogy eredetileg vallott, de később saját maga által tévesnek felismert irányzatának továbbterjedését megakadályozza.

Azt hiszem, felesleges Nagyméltóságodat arról biztosítanom, hogy ezekben a fejtegetéseimben a szerbekkel szemben a legcsekélyebb ellenszenv sem, hanem lényegileg az a személyes politikai felismerés vezetett, hogy ennek a népnek, amely a magyar koronának is egyik nemzetisége, semmiképen sem szabad ártani, de viszont különösen Magyarország érdekében egyik területen sem szabad megengedni, hogy vezető politikai szerephez juthasson. Ugy tűnik fel nekem, hogy gyermekkorom idői, mikor hála a régi határőrvidék intézményének és a szerbek megfelelő iskolázásának és nevelésének, még nem volt különbség a horvátok és szerbek között, a Horvátországban hibásan követett, inkább szerb politika következtében, — nem akarom állítani, hogy örökre, — de mindenesetre elvesztek. Megint évtizedes nevelésre, iskolázásra és az állam és egyház által való befolyásolásra volna szükség, hogy a régi állapotok visszatérjenek. Tekintettel azonban a mostani korszellemre és a szerb Piemont gondolkörében dolgozó propagandára, amely szerbjeinket teljesen megfertőzte, az eredményt ebben az irányban majdnem kérdésesnek kell tekintenem.

Ami befejezésül a Magyarország és Horvátország között kívánatos testvéri viszonyt illeti, legyen szabad azt a megjegyzést tennem, hogy ez véleményem szerint csak a horvátok igazi képviselői és a magyar királyi kormány közötti őszinte eszmecsere útján és az 1868. évi kiegyezésnek a mai viszonyokkal számoló revíziója révén volna még elérhető.

Végezetül még Nagyméltóságod magas elbírálására bátorodom bízni, hogy fentebbi tiszteletteljes fejtegetéseimet esetleg a magy. kir. miniszterelnök úrnak is tudomására hozni méltóztassék és kiváló tiszteletem kifejezése mellett maradtam Nagyméltóságodnak legőszintébb híve

Sarkotić vezérezredes."

II.

A bosznia-hercegovinai jugoszláv bizottság nyilatkozata. Átadták Tisza Istvánnak 1918. szeptember 21-én.

„Nagyméltóságod! Kölcsönös teljes egyetértés mellett bátrak vagyunk a következő nyilatkozatot előterjeszteni:

A háború előtt még birtokában voltunk az alkotmány árnyékának; az állami igazgatásban még eme csekély közreműködés is, szorosabb kapcsolatokat kezdett teremteni a nép és az állam között.

Jött a háború! Az nálunk nemcsak mint az állam más állam elleni harcának réme, hanem mint az állam saját polgárai ellen vezetett harcának réme is jelentkezett. Polgártársaink relatív többsége, azaz a szerb ortodoxok, a legborzalmasabb üldözéseknek voltak kitéve. Az volt a látszata, mintha minden egyes ortodox szerbet merénylőnek tartanának. A monarchia szerbjeinek a háborút maguknak a hatóságoknak védelme alatt véghezvitt borzalmas pogromokkal üzenték meg. Mindjárt a háború kezdetén több ezer szerbet elfogtak és bírói, vagy közigazgatási vizsgálat, avagy ítélet nélkül különféle börtönökbe és kazamatákba zsúfoltak össze. A rossz és embertelen bánásmód következtében ezeknek az embereknek

jelentős része halálosan megbetegedett és betegsége következtében elhunyt. Minden faluban és minden városban nagy számban állítottak ki túszoikat.

Olyan rendszer ez, amilyent századunk egyetlenegy kultúr- és jogállamának jogi berendezése nem ismer. Ezen rendszer szerint a saját állam polgárait elfogják vagy oly utasítással adják át katonáiknak, hogy mihelyt valami olyasféle történik, ami a hadsereg érdekeit, a vasútak és hidak biztonságát veszélyeztetné, úgy a katonák jogosítva vannak őket lelőni. Ezen rendszer szerint a polgároknak fejükkel kellett fizetniük mások cselekedeteiért, melyek gyakran személyes, szubjektív bosszú gyümölcsei voltak. Nem egyet közülük ártatlanul öltek meg, sokakat még minden ok nélkül is.

Ez a legegyszerűbb emberi jogok megsértését és ama nagy, már a középkorban felállított jogelv összetiprását jelenti, hogy „poena teneat actoris.”

Ehhez járultak még a katonai és polgári büntetőjogi üldözések. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezen igazságszolgáltatás túlzott szigorúan ítélkezett, nemcsak a büntetés kiszabása, hanem a cselekmény minősítése tekintetében is. Halálos ítéletet hoztak akkor is, midőn a törvényszerű előfeltételek hiányoztak. Számos elítéltet csak a fiatal uralkodó nemeseleklisége, emberszeretete és kegyelme mentett meg a halál elől, kiket a bíróságok nemcsak halálra ítélték, hanem kiken a halálos ítélet végrehajtását is javasolták. Mint különösen jellegzetes esetet említjük fel, hogy egy képviselőt, nyugalmazott tanárt, hat gyermek atyját — mentelmi joga ellenére, — nyugdíjának elvesztésére és súlyos börtönre ítélték azért, mert 1. egy *tartománygyűlési ülésen*, midőn a tartománygyűlés elnöke a királynak a felgyógyulása alkalmából előterjesztett szerencsekívánatokért kifejezett köszönetét közölte, nem állott fel, 2. mert a trónörökös elhalálozása alkalmából tartott gyászszülésen közönséges ruhában jelent meg.

Bírói üldözéseken és kivégzéseken kívül szerb polgártársaink egész tömegét minden bírói vizsgálat nélkül agyonütötték, elégették és felakasztották; mégpedig nemcsak férfiakat, hanem asszonyokat és gyermekeket is. Ezt azok a rendes hadseregen kívül álló csapatok vitték végbe, amelyeket Potiorek tábornok mindenféle elemekből, zsold mellett szervezett meg. Népünk ezektől a megszervezett és irányított elemektől a legszörnyűbb szenvedéseket viselte el.

Bár vallásban különbözünk is, mégis egy nemzet fiai, ugyanazon vérből való vér vagyunk. A horvátok, szerbek és szlovének nemzeti egységének eszméje behatolt a nép minden rétegébe. *Ez lett nemzeti létünk politikai hite és dogmája!* Egységes nemzetünk szerb részének elviselt kínjai és szenvedései mély visszhangot találtak a horvátok és szlovének szívében és lelkében is.

De nemcsak a szerbek voltak azok, akik a háború kezdetének rémuralmától és katonai kényuralom okozta nehéz nyomásától máig szenvedtek. Bosznia-Hercegovinában elvették valamennyiünknek alkotmányos jogait. A kormány a nép kívánságaira és szükségleteire való tekintet nél-

kül úgy járt el, ahogy neki legjobban tetszett. Népünk az óriási háborús áldozatok és szenvedések következtében tönkrement. Az éhhalál Bosznia-Hercegovina egyes vidékein mindennapos jelenséggé vált. Ez nem történt volna meg, ha a nemzet törvényes befolyását az állam igazgatására népképviselte útján gyakorolhatta volna. A monarchia egyetlenegy nemzete sem volt kénytelen viszonylagosan annyi véráldozatot hozni, mint Bosznia-Hercegovina szenvedésteli népe. Jogfosztott népünkre ez aránytalan véráldozat mellett még túlzott vagyoni áldozatokat is róttak. Az osztrák-magyar monarchia egyetlenegy tartományában sem vetettek ki olyan magas adókat és nem róttak ki olyan mértékben és olyan alacsony árak mellett hadiszolgáltatásokat és rekvirálásokat, mint Bosznia-Hercegovinában. Parasztjainkat, földbirtokosainkat a legcsekélyebb kárpótlás mellett fosztották meg terményeiktől és állattállományuktól, úgy hogy gazdasági helyzetük nemcsak válságba jutott, hanem egyenesen a vészes összeomlás előtt áll.

Népképviselőtünket feloszlatták. A városok, járások és megyék önkormányzatát felfüggesztették. A szerb ortodox püspökségeknek és szervezeteknek törvényesen védett egyházi és kultúrönkormányzatát felfüggesztették. A gyülekezési szabadságot teljesen megszüntették. A sajtószabadságról nem is lehet beszélni. Még a monarchiabeli államügyész cenzúrája alatt álló újságok behozatalát sem engedik meg Bosznia-Hercegovinába. Bár a közelben hadműveletek már nincsenek, a szabad mozgás mégis annyira korlátozva van, hogy a legrövidebb utazás is a rendőrség kegyelmétől és a katonaság engedélyétől függ. A monarchiából Boszniába érkező minden utas azt a benyomást nyeri még ma is, mintha egy idegen államba jönne.

A politikai foglyok, kik számára a törvény megkülönböztetett bánásmódot ír elő, még ma is a zenicai központi fegyintézet vaskalitikáiban, állatok módjára, gyenge élelmezés és velük szemben a legaprólékosabban végrehajtott különösen szigorú bánásmód mellett, mint közönséges bűnözők és foglyok ülnek. Ausztriában már régen közkegyelemben részesítettek azokat is, akiknek terhére a bíróságok a háború alatt elkövetett büntetendő cselekményeket állapítottak meg. Magyarországon ily tömeges elítélések nem is léteztek.

A délkeleti vidékek nemzeti vagyona a hadműveletek következtében megsemmisült, a kárt mai napig sem térítették meg.

Tartománygyűlésünk elfogadta a szerb-horvát nyelvnek Bosznia-Hercegovinában való bevezetéséről szóló törvényjavaslatot. Bosznia-Hercegovina kizárólag szerb-horvát lakosságú tartomány, mégis, bár e javaslat előzetes szentesítést nyert, nemcsak hogy nem terjesztették szentesítés alá, hanem közigazgatásunkban úgy rendeleti, mint törvényes úton, valamint a gyakorlatban a német nyelv rendkívüli módon terjed, míg ugyanakkor a közigazgatásból a valamennyiünknek oly drága és szent cirill írásmódot kiüldözik! Ezek a módszerek a centralisták fejéből származnak, kik a német nyelv egységével akarják céljaikat keresztülvinni, melyek ellen Nagyméltóságod, mint miniszterelnök, eme célokat és törekvéseket megillető jelzőkkel ellátva lépett fel!

Rövid vonásokkal ecseteltük mindazokat a szenvedéseket, kínokat, méltánytalanságokat és megalázásokat, amelyeket Bosznia-Hercegovina népének el kellett tűrnie és még ma is elviselni kénytelen. Ez csupán halvány képe viszonyainknak. Csak az egyes tények, amelyek mérhetetlen számban vannak, világítanak meg őket teljesen. Csak akkor értenék meg mások népünk kétségbeesését és csak akkor tudnák nemzeti életünk tragédiáját felfogni. Az agyonlövétéstől, az akasztástól, perzselésektől és agyonveréstől a szerencsétlen sors az éhenhaláshoz vezetett bennünket.

Ilyen állapotok s velünk szemben alkalmazott ilyen eljárás mellett minden gondolkodó és értelmes ember meg fogja érteni a mi hangulatunkat, elkeseredéssel és nehezteléssel átítatott érzelmeinket.

Érzelmeinket különösen a magyar nemzet fia fogja megérteni, amely nemzet a szabadságért, nemzeti, polgári és alkotmányos jogaiért óriási áldozatot hozott és borzalmas szenvedéseket viselt el. Képzelje magát Nagyméltóságod lélekben ama nehéz időkbe visszahelyezve, amelyeket a magyar nép 1848-ban és azután átélt. Az abszolutizmus brutális időszakából fognak Ön előtt a képek megjelenni, amikor Haynau és Lambert* (Sic!) kötéllel és golyóval kísérelték meg a magyar nemzeti mozgalom elfojtását és Nagyméltóságod teljesen igazoltnak fogja találni, hogy a magyar nemzet a Bach-korszak abszolutisztikus és germanizáló rendszerétől elfordult és jobb idők reményében alkotmányos és nemzeti szabadságát felépítette. Így Nagyméltóságod minket is igazságosan meg fog érteni.

Jobb sorsnak és más sorsnak kell jönni; kell, hogy a nép magához jöjjön, hogy magát ebből az apátiából elidegenedésből és elnyomásból felrázza; meg kell értenie, hogy nemcsak tárgya a közigazgatási hatalomnak, hanem *jogokkal és köteleességekkel felruházott állampolgár*.

A hangulat megváltozásának és általában a további munkának előfeltételei a következők:

1. teljes közkegyelem a politikai elítéltek számára;
2. kártérítés minden ártatlanul kárt szenvedett számára;
3. az élelmezés biztosítása;
4. az alkotmányosság helyreállítása a feloszlatott tartománygyűlés összehívása révén, teljesen szabad időszaki választások mellett;
5. a tartományi közigazgatás csak olyanokra ruházható, akik a tartománygyűlés bizalmát élvezik.

Csak akkor, ha mindez teljesedik, lehet a népképviselő útján a többi kérdés megoldására áttérni.

A szerbek, horvátok és szlovének egész népe a monarchiában e háború alatt igen sokat volt kénytelen eltűrni. Dalmácia, Szlovénia, Isztria, Karinthia még ma is tartományi népképviselőjük nélkül, idegen tisztviselők igazgatása alatt állanak. Egyedül Horvátországban tartották fenn az alkotmányos rendszert. De ott is minden pillanában az alkotmány felfüggesztésének és királyi biztosságnak rémével fenyegetőznek és egy-

* Lamberg.

hangúlag elfogadott törvényjavaslatok nem válhatnak törvénné. Mindez oly érzelmeket ébreszt fel bennünk, melyek az államra nézve nem kedvezők. Ez belőlünk azokat az előérzeteket váltja ki, amelyek a rabság árnyékában és szürkületében teremnek.

Mi együtt érzünk valamennyi ugyanazon vérből való horvát, szerb és szlovén testvéreinkkel, *bárhol is legyenek azok!* Tudjuk, hogy a földtekén elszigetelve nem élhetünk, hanem hogy már helyzetünk is bennünket a földrajzilag hozzánk legközelebbi magyar királyság népével való őszinte és becsületes egyetértésre utal. Hogy ez a megegyezés őszinte és becsületes lehessen, ahhoz szükséges, hogy azt *két egyenjogú s államilag önálló nemzet kösse meg egymással.* Mi szerbek, horvátok és szlovének ma nem vagyunk a magyar nemzettel egyenjogúak. Mi ma be nem zárt rabok vagyunk, kik az állampolgár hazug címét viselik.

Mindaddig, míg ezen feltételek teljesítve nincsenek, mindaddig, míg ilyen politikai és polgári rabszolgaságban vagyunk kénytelenek élni, nem áll módunkban szabadon megnyilatkozni. Nemzeti kérdésünk nem oldható meg a nép nélkül, *azt nem szabad csak részben megoldani, hanem csakis teljes egészében és a nemzeti önrendelkezési jog alapján.* Minden más megoldás, amelyhez mi a tervezett, Magyarországhoz való közvetlen és a nép hozzájárulása nélküli csatolást is hozzászámítjuk, erőszakos cselekmény lenne, mely úgy a belső biztonságra, mint a külső békére a legrosszabb következményeket vonná maga után. Ha mi erőszak és igazságtalanság révén szétdarabolgatnánk, a szerbek, horvátok és szlovének egységes népének szenvedésteli lelke tovább fog haladni a harc vértanúi útján, hogy azon vagy elégjen és elpusztuljon, vagy egységét és szabadságát elérje!

Ezek azok az alapelvek és kívánalmak, amelyeket van szerencsénk további felhasználás végett tudomására hozni Nagyméltóságodnak.

Fogadja Nagyméltóságod tiszteletünk kifejezését. Szarajevo 1918 szeptember 20." (Huszonhárom aláírás, közte 14 szerb, 1 mohammedán, 2 ferencrendi, 5 horvát és 1 szlovén).

III.

Tisza István válasza a jugoszláv memorandumra.

— Uraim! Abban a feltevésben kérttem magamhoz az urakat, hogy az az emlékirat, melyet egy szélesebb réteg nevében nyújtották át nekem, alkalmas lesz arra, hogy alapjául szolgálhasson egy tágabb és üdvös eszmecserének, amellyel közös érdekeinknek és közös céljainknak tehetünk szolgálatot.

Sajnos, ebben teljesen csalódtam.

Igazán nem tudom megmondani, hogy mit véljek erről az emlékiratról. Ez igazán nem oly hazafiak szava, kik a mai idők követelményeihez mért felelősségérzettől vannak áthaíva s népüknek szolgálatot tenni kívánó, komoly akaráttal látnak munkához.

Ez az a hang, amely sajnos, egy idő óta Prágából és Laibachból cseng át hozzánk, egy olyan hang, amely tudatosan, vagy tudat alatt

ellenségeink céljait szolgálja s csak arra alkalmas, hogy a meghasonlás magját vesse el közénk s bennünket a veszély pillanatában szétválasszon.

Igazán nem tudom megmondani, min csodálkozzam inkább, ennek az emlékiratnak nem helyénvaló és meg nem engedhető hangján — mert uraim, így nem lehet írni, — avagy a tartalmának abszurd voltán. Nem szeretnék itt a dolog mélyébe hatolni, de néhány dolgot mégis ki kell emelnem. Az urak azt mondják, hogy a horvátok, szerbek és szlovének nemzeti egysége, nemzeti létük dogmájává vált. Aki a szlovénekkel való politikai egység dogmáját hordja magában, az a monarchia létszükségleteivel szemben áthidalhatatlan ellentétbe helyezkedik.

Az urak elhárítanak maguktól minden olyan megoldást, amely a nemzeti problémát csak részben oldja meg s azt mondják, hogy annak teljes egészében és a nemzeti önrendelkezési jog alapján kell megtörténnie. Uraim, ha komolyan akarunk beszélni, hagyják a nemzeti önrendelkezési jog jelszavát békében! Törődik Anglia a nemzeti önrendelkezési joggal? Kérdezi-e Ázsia és Afrika több száz milliónyi lakosságát, hogy miként vélekednek azok az önrendelkezési jogról? Ez csak olyan politikai hamis pénz, amelyet ellenségeink csak azért verettek és hoztak forgalomba, hogy vele a monarchiát szakadékba döntsék. Feltétlenül szükséges, hogy a monarchia valamennyi nemzetiségének kívánságai és életfeltételei megóvassanak, de hogy beszélhetnek egy olyan államban, amelyben a nemzetek összevissza vannak keverve, ezeknek önrendelkezési jogáról?

Ezek olyan jelszavak, amelyek szépen hangzanak egy népgyűlésen, egy vezércikkben, olyan frázisok, melyek alkalmasak arra, hogy ellenségeink játékaul szolgáljanak, de nem alkalmasak a közös céljainkhoz vezető új rend megteremtésére.

Nos és az a mód, és az a hang, amelyet Magyarországgal szemben használnak! Önök csak azt hajlandók mondani, hogy önöket helyzetük arra utalja, hogy a földrajzilag legközelebb eső magyar királyság népével össze és becsületes megegyezést létesítsenek. Hát nincsen ezen országok között, nincsen Magyarország és Horvátország között egyéb, csak a földrajzi fekvés? Nem folyt-e itt magyar vér, hogy itt rend teremtsék, hogy ezen országok keresztény lakosságának nyugalma s biztonsága helyreállítsassék? Önök azt mondják: „Szomszédok vagyunk s jó szomszédok akarunk maradni!” Utóvégre szomszédságban vagyunk Montenegróval is!

Azt mondják továbbá, hogy a Magyarországgal való megegyezést két egyenjogú és államilag önálló népnek kell létrehozni. Álomvilágban élnek önök? Azt hiszik önök, hogy a Horvátországot magában foglaló magyar állam nem oly eleven erő, mely mindent összevissza áll? Azt hiszik önök, hogy holtak vagyunk, hogy bennünket mindenki inzultálhat? Azt hiszik, hogy önök azt, aki önökhöz a legjobb szándékkal jött, ilymódon inzultálhatják? Akkor önök a korcsmáros nélkül csinálják a számadást! Talán tönkremegyünk, de biztosíthatom önöket, hogy mielőtt tönkremegyünk, lesz erőnk ama férfiak letiprására, kik magukat odaad-

ják, hogy a belföldön az ellenség játékát űzzék. Azért jöttem én ide, hogy ezt az ostobaságot meghallgassam?

Itt hangzott el a közbeszólás: „Hajdemo!” Miközben a küldöttség távozóban volt, Tisza utánuk szólt:

— Igen, ez a legokosabb, amit tehetnek!

A küldöttség távozása után Tisza még ezeket a szavakat diktálta a gyorsírónak:

„Azt akartam még hozzáfűzni, hogy a monarchia dualisztikus szerkezete és Horvátországnak Magyarországgal való állami közössége azok az el nem mozdítható határok, melyek között Bosznia és Hercegovina összes tervei és törekvései mozoghatnak s azt a komoly felhívást akartam hozzájuk intézni, hogy nemzeti kívánalmaikat ezekkel a szükség-szerűségekkel hozzák összhangba.”

IV.

Pilar Ivo dr. tervezete a délszláv kérdés közjogi megoldására.

„Ezidőszert a horvát jogpárt kötelékébe tartozom és ennek következtében szilárdan az 1894. évi program alapján állok. A kizárólag tagadó politikát azonban nem helyeslem és azt is hiszem, hogy a párt a paritás feltételezése mellett a horvát kérdés megoldását illetően a következő álláspont számára megnyerhető volna:

1. Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Bosznia és Hercegovina és az isztriai szigetek a horvát királyságban egyesítendők. (Az isztriai szigetek nélkül ezidőszert a magyar-horvát tengerpart blokirozva van, katonailag tarthatatlan és közlekedéstechnikailag értéktelen. Egyébként is ezek a szigetek a 18. század végéig Horvátországhoz tartoztak.)

2. A horvát királyságnak politikailag a horvátok vezetése alatt kell állani. A horvát irányzat megfelelő módon érvényesítendő.

3. Az államjogi kérdés rendezése oly módon is történhetik, hogy a horvát királyság a dualizmus alatti dualizmus formájában (szubdualizmus) mint részleges szuverenitással bíró állam Szent István koronájának keretébe illesztnék. Ennek feltételül kellene tekinteni:

a) hogy Horvátország nemzeti és állami individualitása feltétlenül biztosíttassék és hogy az új területnek az akadálytalan közgazdasági és közlekedéstechnikai fejlődés lehetősége megadassék;

b) hogy Ausztria ehhez a megoldáshoz hozzájáruljon.

4. A szuverenitás jogának mérve tekintetében az volna legfelső irányadó szempontnak tekintendő, hogy az ujjärendezés az új horvát királyság egy tagjára nézve se álljon elő államjogilag a peior conditio esete.

Szarajevo, 1918 szeptember 22

Pilar Ivo dr.”

V.

*Sarkotić István báró vezérezredes 1918 szeptember 23-ról kelt távirati jelentése a főhadsegéd útján IV. Károlyhoz Tisza István szarajevói tartózkodásáról.**

„Kérem Öfelségének legalázatosabban jelenteni, hogy Tisza gróf szeptember 20-án délután 5 órától szeptember 23-án délután 5 óráig Szarajevóban tartózkodott.

Közvetlenül a Szarajevóba való megérkezés után Tisza gróf velem és helyettesemmel tárgyalt és utána mindhárom nap a három felekezet nagyszámú képviselőjét fogadta.

A muzulmánok közül a törökök zömét képviselő Serif Arnautovics a Magyarországhoz való csatolás mellett, Bašagics bég volt tartománygyűlési elnök az összes horvát tartományok egyesítése mellett, esetleg Bosznia-Hercegovina autonómiája mellett nyilatkozott, míg Hrasnica ügyvéd és a fiatal muzulmán Spaho dr. a jugoszláv értelemben való megoldás mellett foglalt állást.

A szerbek közül Sola, aki még három hónappal azelőtt a Magyarországhoz való csatolásnak volt a híve, a jugoszláv táborba lépett át. Tisza grófnak egy a jugoszláv érzelmű horvátok, szerbek és muzulmánok által aláírt memorandumot adott át, amely számos panaszt sorol fel, teljes amnesztiát kíván a politikai elítélteknek és tiltakozik Bosznia-Hercegovinának Magyarországhoz való csatolása ellen.

Ez a memorandum a bosnyák kérdés megoldását a nemzeti önrendelkezési jog alapján és az egész délszláv problémával kapcsolatban követeli.

Sola azt kérte, hogy Tisza gróf a jugoszlávok nevében átadott memorandumra adandó válasz átvétele végett egy többtagú küldöttséget fogadjon. Tisza gróf ehhez hozzájárult és a küldöttséget szeptember 21-én délután 5 órakor fogadta.

Előzőleg velem tárgyalt, hogy mit mondjon a jugoszlávoknak. Én azt tanácsoltam, hogy a küldöttségnek csupán annyit mondjon, hogy a memorandumot tudomásul vette s utána rögtön bocsássa el őket.

Tisza gróf úgy vélte, hogy mégis a hazafias álláspontnak megfelelően ki kell oktatni őket.

Mikor a küldöttség megjelent előtte, hosszú beszédet intézett hozzájuk, amely mind élesebbé vált és mikor a legélesebb visszautasításig jutott el, a küldöttség köréből elhangzott ez a kifejezés: „Hajdemo!”, ami annyit jelent: „Menjünk!” A küldöttség megfordult és otthagya Tisza grófot, aki utánuk kiáltott: „Igen, ez a legjobb, amit tehetnek!”

* A távirat — vagy annak Sarkotić naplója mellett elfekvő másolata, — Tisza útjának időpontját szeptember 20—23 napjaiban tünteti fel, holott az elutazás már 22-én délután történt. Mindenesetre csak elírás lehet. Kétségtelen ugyanis, hogy Tisza vasárnap utazott el Szarajevóból, vasárnap pedig szeptember 22-re esett.

A küldöttség után önegyméltósága a Stadler-párt két képviselőjét, Vancsai és Pilar doktort fogadta, akik természetesen Bosznia-Hercegovinának Horvát-Szlavonországgal és Dalmáciával való egyesítését ajánlották.

Szeptember 22-én Tisza gróf önegyméltósága a tiszteletére a konokban hivatalos személyiségek részvételével adott villásreggelin üdvözlésemre hosszabb beszédben válaszolt, amelyben a nemzeti követelések mérséklése s ezeknek a tényleges viszonyokkal, illetőleg az állami élettel való összhangba hozatala mellett nyilatkozott meg.

Mosztárban, ahol Szarajevóba jövele előtt tartózkodott, Tisza gróf szintén több politikust fogadott és meglátogatta a katolikus püspököt, a szerb metropolitát, a franciskánusok provinciálisát és a muftit. Hogy ezek az urak mit mondtak neki, arról nincs tudomásom.

Szarajevóban hasonló látogatásokat tett. A velem folytatott ismételt megbeszélések során nagy aggodalommal nyilatkozott mindarról, amit látott és hallott. Végezetül még egy hosszú megbeszélést folytatott velem és helyettesemmel.

Ez alkalommal úgy nyilatkozott, hogy még nem nyert tiszta képet a legcélszerűbb megoldási módozat tekintetében, sejtette azonban, hogy szükségesnek tartja Dalmáciának Horvát-Szlavonországgal való egyesítését és hogy talán célszerű volna Bosznia-Hercegovina népét valamilyen módon megkérdezni, hogy melyik irányban való csatlakozást óhajtja. Hihetőleg belülről az a remény élt benne, hogy a szerbek és a muzulmánok, tehát a túlnyomó többség, a Magyarországhoz való csatlakozás mellett fog dönteni.

En felhívtam figyelmét a megoldás veszélyeire és határozottan az Öfelsége által is ismert kompromisszumos javaslatot ajánlottam, amiben a helyettesem is támogatott, aki szükségesnek jelezte azt is, hogy Bosznia-Hercegovinának Horvát-, Szlavon- és Dalmátországgal való egyesítése az általam javasolt módon egy még meghatározandó időpontban tényleg végre is hajtassék.

Tisza grófnak a fentebb említett küldöttséghez intézett hosszú beszédét, amelyet elnöki irodám főnöke gyorsírásban lejegyzett, mihelyt rendes írásba át lesz téve, pótlólag el fogom küldeni. Annaira éles, hogy Hughes-gépen nem akarom továbbítani.

Érdekes, hogy Tisza azt a reményét fejezte ki előttem, hogy Solának és társainak ballépését a szerbek útján még jóvá tétetheti, amivel kapcsolatban Zágráb szerb koalíciós-párti képviselőjére, Popovics Dusanra utalt, aki ebben az ügyben rövidesen fel fogja keresni. Ebből azt láttam, hogy Tisza politikai számvetésében sajnos módon még nagyon számol a szerbekkel. A szomorú tapasztalatok, amelyeket végezetül tenni fog velük, kétségtelenül nem fognak elmaradni. En nem mulasztottam el ismételtlen rámutatni azokra a veszedelmekre, amelyek a szerbek részéről épen a magyar államot fenyegetik.

Sarkotić vezérezredes.

VI.

Spitzmüller közös pénzügyminiszter és Sarkotić vezérezredes együttes távirata az uralkodóhoz a délszláv kérdés rendezése tárgyában.

(1918 szeptember 25.)

„Öfelsége kabinetirodája, Zeidler-Sterneck báró vezérőrnagy önagyméltósága. Kérjük Nagyméltóságodat Spitzmüller Sándor báró közös pénzügyminiszter és Sarkotić István báró BH. tartományi főnök és parancsnokló tábornok alábbi jelentését legalázatosabban haladéktalanul Öfelsége elé terjesztetni. AOK (AOK=Armeeoberkommando, hadseregőfőparancsnokság) értesítette BHD (BHD= Bosznia-Hercegovina és Dalmácia) parancsnokló tábornokát, hogy Bulgária részéről olyan lépés történt, amely délen a legsúlyosabb bonyodalmakat idézheti elő. Amennyiben Ausztria-Magyarország és Németország az új helyzettel Bulgáriában és Macedóniában katonailag határozottan nem tudnak szembehelyezkedni, alulírottak csak egy rögtönös politikai ellenakcióban látják déli helyzetünk megmentésének lehetőségét. Ez az akció BHD és Horvát-Szlavonország azonnali egyesítése volna, amely tömb még szubdualisztikus alapon Magyarországhoz való csatolással is megerősítenék. Hivatkozással a parancsnokló tábornoknak az AOK-nál Arz báró vezérezredeshez intézett táviratára, az antant által támogatott szerbséggel szemben az egyesített horvát-muzulmán elem szembeállításában és ennek Magyarországgal való kapcsolatában látják alulírottak délen a monarchia megbízható védelmének egyetlen lehetőségét. Ha ez az utolsó pillanatban nem használtatik ki, az uralkodóházhoz és a monarchiához hű horvátság visszavonhatatlanul a jugoszláv áradatba sodródik s abban elmerül, elsősorban kárára Magyarország, egyúttal azonban az egész monarchiának is. Spitzmüller báró, Sarkotić báró BHD. parancsnokló tábornoka. Po. Nr. 8200. titkos.“

VII.

Sarkotić István báró vezérezredes összefoglaló pro memoridja Spitzmüller báró közös pénzügyminiszter számára.

(1918 október 1.)

„A délszláv kérdésnek huzamosabb idő óta elképzelhetetlenül gyors ütemű és részben új orientálódást megkövetelő fejlődése kötelességemmel teszi, hogy az alábbiakban rövid visszapillantást vessek a monarchiának ebben az életkérdésében az utolsó két év folyamán elfoglalt álláspontomra.

Már a múlt év februárjában alkalmam nyílt ő cs. és kir. apostoli felségének, valamint az akkori cs. és kir. közös pénzügyminiszter úrnak, Burián gróf önagyméltóságának figyelmét a monarchia déli, valamint északi végein jelentkező bonyodalmakra felhívni. Jelentésem helyességét ugyanazon év május 30-án a birodalmi gyűlés délszláv, illetve cseh képviselőinek *deklarációja* megerősítette. A már akkor fenyegető délszláv

aspirációk ellenében úgy öfelségének, mint Burián gróf önagyméltóságának a délszláv kérdés azonnali megoldását ajánlottam és pedig Boszniának és Hercegovinának és Horvát-Szlavonországnak virtuális összekapcsolását, ami nem jelentené ugyan a horvát kívánságok teljes kielégítését, de legalább a Horvát-Szlavonországban felhevült politikai légkör lecsillapítására vezetett és a monarchia déli részeiben tűrhető állapotokat teremtett volna.

Közben a délszláv mozgalom további előrehaladást tett, noha *a május 30-án tartott koronatanácson* ismételtén rámutattam a jugoszlávizmus veszedelmére és megfelelő ellenrendszabályokat kértem. Ezeket az öfelsége által is szükségesnek elismert rendszabályokat azonban a két kormány olyan enyhe formában vitte keresztül, hogy hatásuk Horvát-Szlavonországban, főleg azonban Dalmáciában majdnem teljesen elmaradt és csak Bosznia-Hercegovinában történt komoly szembeszállás a mozgalommal.

A problémának Horvát-Szlavonországtól és Dalmáciától lényegesen eltérő kezelése, illetőleg a politikai helyzetnek ebből folyó alakulása mellett az országos kormánynak f. é. július 22-ről kelt 9223/eln. sz.* jelentésében a mohammedán elemet jelezhettem olyannak, mint amelyet a délszláv propagandá legkevésbé fertőzött meg s amely a keresztény felekezetekkel szemben fennálló vallási és gazdasági ellentétei mellett legfogékonyabb az országnak államjogilag Magyarországhoz való csatolása számára. A szerb elemet illetően, szélsőségesen nacionalista, sőt irredentista érzésének kiemelése mellett, annak a nézetemnek adtam kifejezést, hogy *a központi hatalmak győzelme esetén*, azon választás elé állítva, hogy Horvát-Szlavonországhoz, vagy Magyarországhoz csatoltassék, opportunítási szempontból, de a jelentésemben közelebbről kifejtett hátsó gondolat mellett, Magyarország mellett foglalna állást. Ezekre való tekintettel f. é. augusztus 16-án Burián gróf önagyméltóságához intézett magánlevelemben Boszniának és Hercegovinának Horvát-Szlavonországhoz való egyidejű virtuális csatolása mellett a magyar megoldás mellett foglaltam állást, bár a többi délszláv tartományokban uralkodó politikai helyzet mellett *ugyanazon levelemben a horvát megoldást jeleztem elvileg leghelyesebbnek.*

Közben azonban az események alakulása a nyugati arcvonalon kedvezőtlen fordulatot vett, minek következtében a Boszniában és Hercegovinában *a szerbek részéről Magyarország irányában jelentkező hangulat előfeltételei is megváltoztak.* Az ennek következtében megnövekedett délszláv, helyesebben szerb veszélyre való tekintettel szeptember 5-én Burián gróf önagyméltóságához intézett levelemben rámutattam annak szükségességére, hogy a nemzetiségi elvvel nem számoló *magyar megoldást újabb megfontolásnak kellene alávetni* és különösen azt kellene mérlegelés tárgyává tenni, hogy ez a vele szemben a monarchia határain kívül tapasztalható agitáció mellett *végso kihatásában legfőként nem a*

* Ez az az ügyirat, amelyre a napló a Tisza Istvánnal folytatott beszélgetés folyamán hivatkozik.

szerbek és az antant propagandájának teljességét mozdítaná-e elő. Rövid idővel azután történt Tisza gróf önamagyméltóságának információs utazása, aki Szarajevóba való megérkezése alkalmával *az addig még nem létezett, szerbeket, horvátokat és muzulmánokat magába foglaló jugoszláv bizottsággal találta magát szemben.*

Fenti gondolatmenetem helyességének igazolására szabad legyen azt a kijelentést idéznem, amelyet a szerbek vezére, Sola Vojisláv tett a muzulmánok vezére, Serif Arnautovics előtt, aki arra a kérdésre, hogy miként vezethetett egy jugoszláv küldöttséget Tisza gróf elé, mikor nemrégiben Wekerle miniszterelnök úr önamagyméltósága előtt még egészen másként (a Magyarországhoz való csatolás mellett) nyilatkozott, azt felelte, hogy időközben a harctéri helyzet már tisztázódott.

A szerbek vezérének ez a kijelentése kellően igazolja azon állításom helyességét, hogy az országos kormánynak f. é. július 22-ről kelt 9223/eln. sz. jelentésében említett előfeltételek a nyugati harctér eseményei következtében elestek.

E helyzet mérlegelése mellett a Tisza gróffal folytatott megbeszélés folyamán a magyar államiérfiak szempontjából nézve is a dolgot, azt bizonyítottam, hogy immár Magyarország érdekében is *a horvát megoldás* az egyedüli, amely ebben a válságos időben számol úgy a magyarok, mint a horvátok érdekeivel.

Néhány nap múlva újabb döntő jellegű fordulat következett. Szeptember 24-én, épen Nagyméltóságod szarajevói tartózkodása alkalmával kaptam meg az AOK. távirati értesítését, mely szerint Bulgária az ellenségtől különbékét kért. Ez az értesítés csak nagyon kevésbé lepett meg, mert *Burián gróf és Wekerle önamagyméltóságaikkal folytatott megbeszéléseimben ennek a szövetségnek ingatag voltára több ízben rámutattam* s ezt a Clam Martinic gróffal és Rhemen báróval közösen szerkesztett jelentésemben is kifejezésre juttattam. Az így előállott új helyzetnek s ennek a monarchia belpolitikai viszonyaira gyakorolt visszahatásának felismerésében intéztem az AOK-hoz az Arz báró önamagyméltóságának címzett és Nagyméltóságod előtt is ismeretes távirati kérést, hogy öfelségénél tegyen *a leghatározottabb módon előterjesztést a délszláv kérdésnek horvát értelemben való megoldására, mint amely délen már az egyetlen menekvés lehetőségét nyújtja számunkra*, minthogy a virtuális megoldás az egymásra tornyosuló események után már nem tartható fenn és az összes horvát pártok zárt ellenállásával találkozónék. Ugyanezen nap délutánján Nagyméltóságod a Szarajevóban tapasztaltak alapján ugyanilyen értelemben *egy közös táviratot kezdeményezett öfelségéhez*, amely Zeidler-Sterneck báró útján a legmagasabb helyen át is adatott.

Fentebbi fejtegetéseimből ezt a következtetést vonom le:

Ismételten rámutattam a monarchia déli részein uralkodó politikai veszedelmekre és sürgettem a megfelelő ellenrendszabályokat. *Az alkalmas időpontot azonban nem használtuk ki* és most az a veszély fenyeget bennünket, hogy a monarchia déli tartományaiban a dinasztia utolsó kohéziós erőit elveszítjük és a *jugoszláv megoldás* formájában a monarchiára nézve katasztrófális eseményt érünk meg. Attól kell ugyanis tartanom,

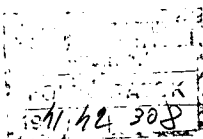
hogy a jugoszláv mozgalom már Horvátországban is olyan méreteket öltött, hogy diadalmaskodni fog a dinastiához hű elemek fölött és még a horvátok körében is a horvát megoldás elvetése mellett a jugoszláv törekvések megvalósulásához fog vezetni.

Kötelességemnek tartom azért, végérvényesen és határozottan kijelenteni, hogy délen csak a jugoszláv kérdésnek horvát értelemben, Szent István koronájának keretében való rögtöni megoldása hozhat erőt és gyorsodást számunkra.

A horvát megoldás ellenzéke gyanánt az a priori irredentisztikus érzésű szerbeknél kívül csak a mohammedánok jöhetnek tekintetbe, akiknek kívánalmai azonban annál kevésbbé volnának figyelembe vehetők, mert az egyesítésre kerülő öt tartományban elenyésző minoritást alkotnak és mért a jugoszláv megoldás esetén ők amúgy is teljes elmerülésnek néznének elébe.

Azt a gondolatot, hogy az öt tartomány sorsa népszavazástól tétessék függővé, nem tarthatom szerencsésnek. A horvátok és muzulmánok szavazása nem lehet kétséges, a szerbeké azonban csak jugoszláv irányú, vagy opportunisztikus lehet, tehát nem őszinte. Utóbbi esetben a monarchia déli részének politikai helyzete a mostani szomorú status quo állapotában maradna. Azt a gondolatot, hogy Horvát-Szlavonország és Bosznia-Hercegovina két külön autonóm rész gyanánt tartozzék Szent István koronájához, szintén nem tarthatom szerencsésnek. A délen uralkodó komor politikai helyzeten ez nem változtatna, Horvát-Szlavonországban csak az elégedetlenség, sőt a felségárulás erősödnék, a továbbtartó széttagoltság egyesülési törekvéseket váltana ki és tárt kaput nyitna azoknak a szerb törekvésnek, melyek a jugoszlávizmust a korú paktum értelmében üzik és a szerb Piemonthez való csatlakozást, miként 1914 előtt is történt, titokban és nyíltan előkészítik.

Végezetül Nagyméltóságod magas megítélésére bízom annak eldöntését, hogy szükségesnek látja-e ezen iratom tartalmát a közös külügyminiszter úr, valamint a két miniszterelnök úr önmagyméltóságaikkal közölni.

TARTALOM.

	Oldal
Mariagrün 1927 augusztus	70
A határörvidék és a grenzerek	74
Sarkotić István báró	76
A magyar-horvát sorsközösség	78
Ferenc József, Tisza és Sarkotić	81
Közjáték két miniszterelnökkel	88
A végzetes utazás	90
Tisza István Szarajevóban	98
Megbeszélések a délszláv kérdéstről	102
Tisza utazása után	115
Ami meg van írva és ami a naplóban megírva nincs	118
Száguldanak a végzet fekete lovai	122

MELLÉKLETEK.

I. Sarkotić jelentése a közös pénzügyminiszterhez a magyar és osztrák miniszterelnökökkel folytatott megbeszéléstről	127
II. A bosznia-hercegovinai jugoszláv bizottság nyilatkozata	132
III. Tisza István válasza a jugoszláv memorandumra	136
IV. Pilar Ivo dr. tervezete a délszláv kérdés megoldására	138
V. Sarkotić távirati jelentése IV. Károlyhoz Tisza boszniai útjáról	139
VI. Spitzmüller és Sarkotić távirata IV. Károlyhoz a délszláv kérdés megoldása tárgyában	141
VII. Sarkotić összefoglaló pro memoriaja a délszláv kérdéstről	141